MİMAR SİNAN ve SU

EDİTÖR: COŞKUN YILMAZ

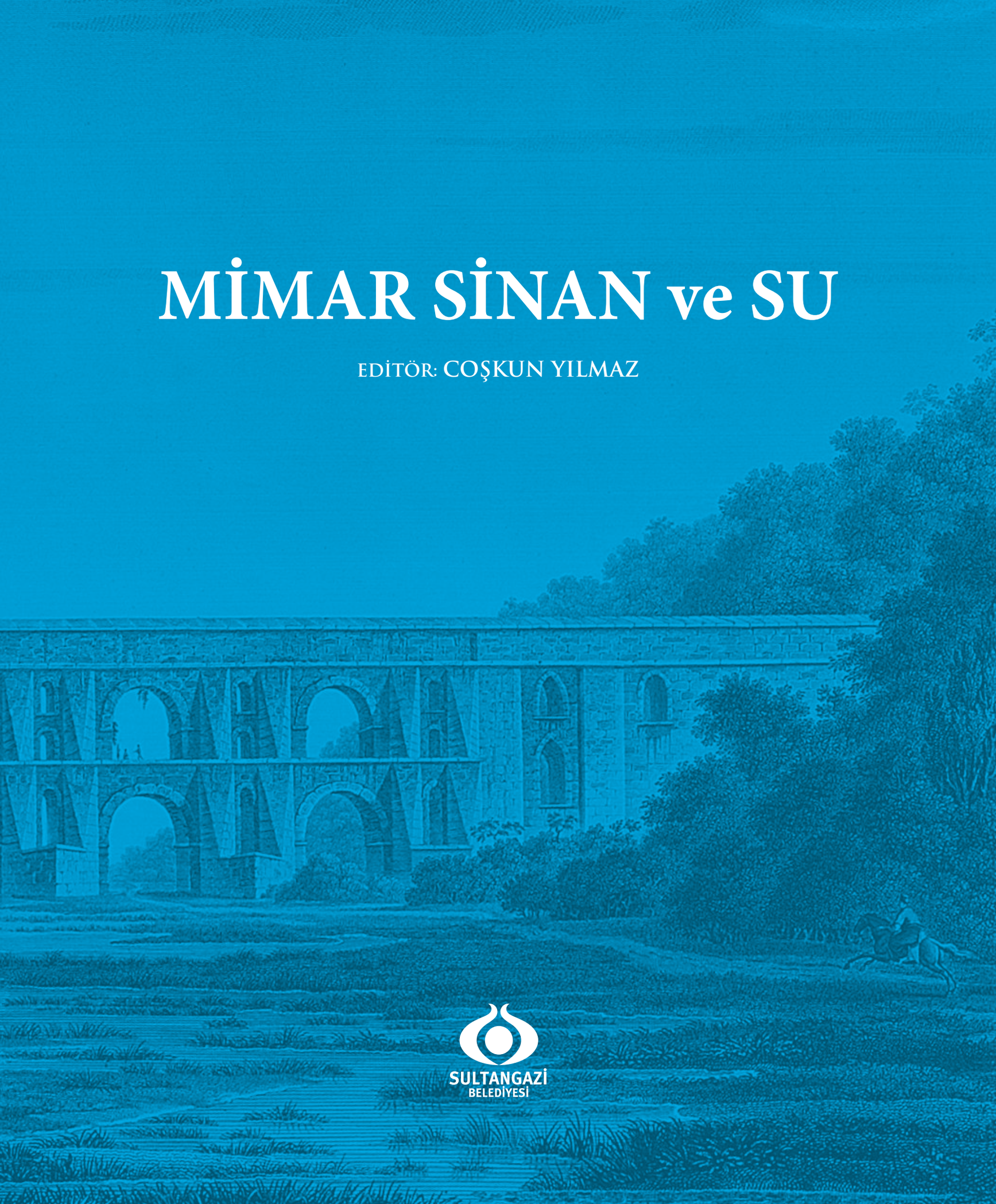

SULTANGAZİ
BELEDİYESİ

SULTANGAZİ BELEDİYESİ KÜLTÜR VE SOSYAL İŞLER MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI

MİMAR SİNAN ve SU

Editör
Coşkun YILMAZ

Genel Koordinatör
Fevzi DÜLGER

Proje Yönetmeni
Aytekin SARIÇAN

Proje Koordinatörü
İbrahim KELEŞ

Tashih
Şahin İNAN

Fotoğraflar
Mustafa AKSAY
buyukustamimarsinan.com
shutterstock.com
Sultangazi Belediyesi Basın Yayın Müdürlüğü

Grafik Tasarım
Ersan MUTLU

ISBN: 978-605-86292-5-7
İstanbul, Aralık 2017

Tasarım ve Uygulama

FSM
Fikir/Sanat/Medya
www.fsmiletisim.com.tr

Baskı-Cilt
Kültür Sanat Basımevi Rekl. ve Org. San. Tic. Ltd. Şti.
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi ZB-11 Topkapı / İSTANBUL
Sertifika No: 22032

Sultangazi Belediyesi
Sultangazi Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü
Uğur Mumcu Mahallesi Atatürk Bulvarı No: 54
34265 Sultangazi / İSTANBUL
Telefon: (0212) 459 34 34
www.sultangazi.bel.tr

Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.
Sultangazi Belediyesi'nin izni olmadan çoğaltılamaz, iktibas yapılamaz.

İÇİNDEKİLER

8-13 **Coşkun Yılmaz** - Önsöz

14-21 **Sadettin Ökten** - Osmanlı Medeniyet Yorumunda Mimar Sinan

24-41 **Hayati Develi** - Mimar Sinan'ın Zihniyet Dünyası

42-81 **Uğur Demir** - Seyyâh-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Kaleminden Cihan Mimarı Sinan

82-89 **Erhan Afyoncu** - Mimar Sinan ve Hassa Mimarları Ocağı

90-103 **Coşkun Yılmaz** - Mimar Sinan'ın Suyu Kesildi mi? Efsane ve Gerçek

104-117 **Tahsin Özcan** - Sinan Ekonomisi, Mimar Sinan'ın Eserlerinin Finansmanına Dair Bir İnceleme

118-143 **Mustafa İsmet Uzun** - Türk-İslâm San'at ve Edebiyatında Su ve Büyük Su Mimarı Sinan

144-179 **Aziz Doğanay** - Koca Sinan'ın Üç Büyük Eserinde Rahmet Olukları: Çörtenler

180-195 **Mustafa Sabri Küçükaşçı** - Mimar Sinan ve Haremeyn

196-227 **Ruba Kasmo** - The Mosques of Mimar Sinan in Syria, a Historical and Architectural Analysis
Mimar Sinan'ın Suriye'de Yaptığı Camiler, Tarihi ve Mimari Analizleri

228-251 **Amir Pasic** - Mimar Sinan Stone Bridges in The Balkans
Mimar Sinan'ın Balkanlar'da Yaptığı Taş Köprüler

252-263 **Suphi Saatçi**- Mimar Sinan'ın Su Mühendisliği

264-279 **Sinan Genim** - Mağlova Kemeri

280-317 **Ahmet Önal** - Osmanlılar Döneminde Mağlova Kemeri

318-327 **Ahmet Emre Bilgili** - Bilinmeyeni Bilinir Hale Getirmenin Yolu: Kültürel Mirasa Sahip Çıkmak (Sultangazi Örneği)

328-363 **Ahmet Tabakoğlu** - Kırkçeşme Suları (1554-1563): Sosyal ve Ekonomik Tarihi

364-377 **Atilla Karataş** - Hidrografik Açıdan Kırkçeşme Suları

378-413 **Cemalettin Şahin** - İstanbul'da Su ile Anılan Sokak Adları: Hidrografik Adlar

414-427 **İsmail Koyuncu / Dinçer Topacık** - Su ve Güç: Türkiye'nin Su Potansiyeli

428-448 **Coşkun Yılmaz** - İstanbul'u Mimar Sinan'la Gezmek, Mimar Sinan'ın İstanbul'unda Gezmek

Osmanlılar Döneminde Mağlova Kemeri

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÖNAL*

"Kemerlerin Süleymaniyesi" Mağlova Kemeri, Osmanlı su medeniyetinin, tarihî vazifesini hâlâ ifâ eden şaheserlerindendir. Bu abidevî yapı, bânîsinin "Muhteşem" ve mimarının/mühendisinin "Koca" sıfatlarına layık olduklarına tek başına şahadet ve delâlet eden çağlar üstü bir eserdir. Gerek maliyeti gerekse boyutları itibariyle Mağlova Kemeri'ni de kapsayan Kırkçeşme isale hattı, asrının en büyük projelerindendir.

Osmanlı mimarîsinde çok az eser, bu abidevî kemer ve mühendislik harikası suyolları kadar araştırmacıların ilgisine mazhar olmuş, üzerinde kalem oynatılmıştır. Zira ömrünü Osmanlı su medeniyetine vakfeden Kâzım Çeçen'in ifadesiyle, "Sinan, yüzlerce eserini yapmayıp yalnız Mağlova Kemeri'ni yapmış olsaydı yine döneminin en büyük mühendisi ve mimarı olurdu. Bu kemer dünyadaki bu tür sukemerlerinin hiçbiri ile kıyaslanamayacak seviyede büyük bir abidedir[1]". Mamafih, Mağlova Kemeri ve diğer Kırkçeşme tesisleri, mimarî vasıfları ya da mühendislik hususiyetleri bakımından etraflıca incelenmiş olsa da tarih zaviyesinden bu yapılara dair pek çok mesele hâlihazırda aydınlatılmayı beklemektedir.

Yapılan araştırmalar incelendiğinde, esas itibariyle, Kırkçeşme tesislerinin ilk inşası hususunda *Tezkiretü'l-Bünyân*'ın; 1563'te selden tahrip olması konusunda Selânikî Mustafa Efendi'nin; Mağlova Kemeri ile diğer bazı kemerlerin tekrar inşası/tamiri hakkında da Eyyûbî Efendi'nin naklettikleri malumatın referans alındığı, Osmanlı arşiv vesikalarına, muasır ve muahhar bazı Osmanlı müelliflerine, Batılı yazarların müşahedelerine yeterince müracaat edilmediği görülmektedir. Bu sebeple özelde Mağlova Kemeri ve genelde de Kırkçeşme tesislerinin hem ilk inşası hem de ihyasının hangi tarih aralığında gerçekleştirildiği gibi temel bir konu dahi çözüme kavuşturulamamıştır. İşbu çalışmada, Mağlova Kemeri ve diğer Kırkçeşme tesislerinin mimarîsi ve mühendisliği hakkında malûmun tekrarından ziyade araştırmalarda eksik bırakılmış ya da hatalı olarak ortaya konulmuş meseleler ile Mağlova Kemeri'nde XIX. yüzyılda yapılan tamirler üzerinde durulacaktır.

I) Kıkçeşme Tesisleri ve Mağlova Kemeri'nin İlk İnşası

Fatih Sultan Mehmed'in Osmanlı Devleti'ni cihanşümûl bir imparatorluk ve İstanbul'u da bu gücü idare ve idâme ettirecek bir payitaht haline dönüştürme düşüncesi, Kanunî Sultan Süleyman dönemine gelindiğinde tahakkuk etti. Osmanlı payitahtı, bu suretle, dünyanın en kalabalık şehirlerinden birisi haline geldi[2]. İstanbul açısından

1 Kâzım Çeçen, "Mağlova Kemeri", *DBİA*, V, s. 240 [Bundan sonra "Kâzım Çeçen, Mağlova Kemeri *(DBİA)*" şeklinde kısaltılacaktır].

2 İstanbul'un fethi öncesinden Kanunî devrine ka-

*Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

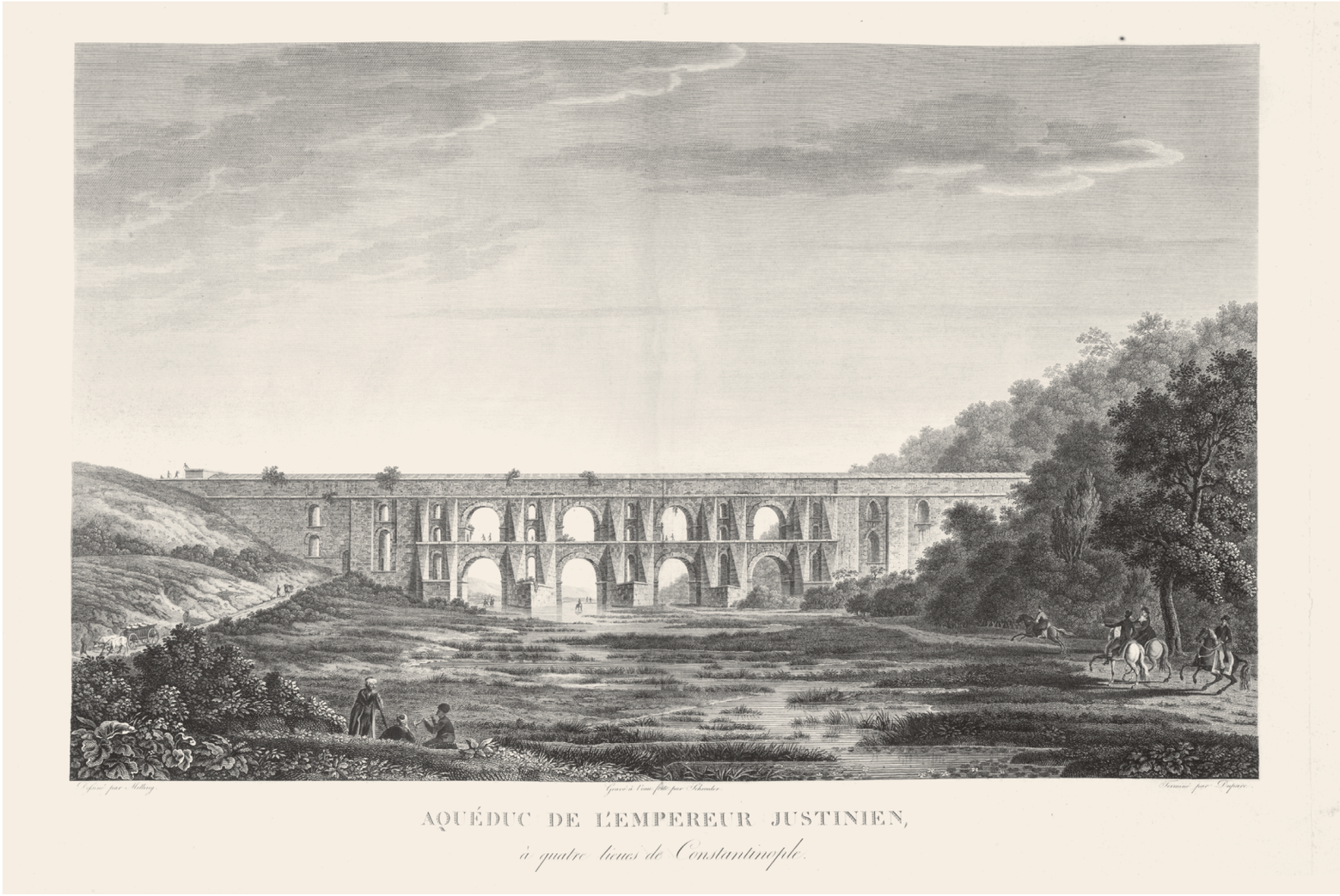

Resim 1: 19. yüzyılın başlarında Mağlova Kemeri, Melling

Resim 2: Mağlova Kemeri

bu gelişme ve büyümenin tabii neticesi, şehrin bütün tarihi boyunca muzdarip olduğu/olacağı su ihtiyacının günden güne artması idi.

Kanunî zamanında nüfusun kalabalıklaşmasına muvazi İstanbul'un su ihtiyacının temini Osmanlı idarecilerini yeni tedbirler almaya mecbur bıraktı. Gerek Roma döneminden kalan gerekse Fetih'ten sonra Osmanlılar tarafından inşa edilen su tesisleri şehrin ihtiyacını karşılayamaz hale gelmişti. Kanunî devrinin müşahidlerinden Eyyûbî, Osmanlı payitahtında yaşanan su sıkıntısını şu sözlerle nakleder[3]:

Stanbul şehrinün budır beyânı
Anun az idi hem âb-ı revânı
Şitâ mevsimi geçse yaz olurdı
Giderek suy anun az olurdı
Kahtı kaht olur idi suya hakkâ
Alınmazdı beş on akçaya sakkâ
Misâfirün darılur kuşca cânı
Kalur tâ subha dek teşne zebânı
Yarılur başları hiç anma desti
Ki anda gördiler dest ü be-desti
Ağustos kurbağası gibi yârân
Ağız açmış kalurdı teşne hayrân
Olub dil-teşne âb-ı cûy-bâra
Zemîn itmişdi bağrın pâre pâre
Serâb olur fezâ-i deşt-i vâdî
Buhâra gark olur dehrün sevâdı
Cihân halkı olımaz teşne vü aç
Anunçün cümle âlem suya muhtâç

Şehrin su sıkıntısının büsbütün arttığı bir dönemde, Mimar Sinan'ın Nakkaş Saî Mustafa Çelebi'nin kaleminden *Tezkiretü'l-Bünyân*'da naklettiğine göre Kanunî Sultan Süleyman, Kâğıthane Deresi civarlarında gezerken eski bir suyolundan "*seyl- âb*" misâli akan suları gördü ve saraya dönünce devlet erkânını toplayıp bu suların eskiden şehre nasıl getirildiğini sordu. Suların kanallarla şehre akıtıldığı, fakat bunların zamanla harap olduğu cevabını alınca, "*...her san'atın bir üstâdı ve her bîsütûnun ferhadı vardır, bu kârı mi'mâr ile müşâvere etmek lâzımdır, bunun lâzım olanı amelîsidir ilmîsi değildir...*" diyerek Mimar Sinan'ı bu işi incelemekle görevlendirdi. Sinan da arazide yaptığı araştırmalar ve ölçümler neticesinde suların İstanbul'a getirilmesinin mümkün olduğunu padişaha arz etti. Bunun üzerine Kanunî, Mimar Sinan'ın nezaretinde Mağlova Kemeri'ni de kapsayacak olan Kırkçeşme isale hattının inşasını başlattı[4].

Mimar Sinan, *Tezkiretü'l-Bünyân*'daki bir derkenara göre, 962 Zilkade'si başlarında (1555 Eylül'ü sonları) çalışmalara başladığını söyler[5]. Muasır

darki nüfusuna dair son değerlendirmeler için bk. Yunus Koç, "Bizans Döneminde İstanbul Nüfusu", *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, II, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2015, s. 465-466; Mehmet Öz, "İstanbul'un Nüfusu: Fetihten XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar", *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, II, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2015, s. 468-480.

3 Eyyûbî, *Menakıb-ı Sultan Süleyman*, haz. Mehmet Akkuş, Ankara 1991, s. 52-54. Karşılaştırmak için bk. Robert Anhegger, "İstanbul Su Yollarının İnşasına Dair Bir Kaynak, Eyyûbî'nin Menakıb-ı Sultan Süleyman'ı", *TD*, I (Ankara 1949), s. 122.

4 *Tezkiretü'l-Bünyân*'dan naklen Kâzım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları*, yay. haz. Celâl Kolay, İstanbul 1999, s. 38-39; İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Sultan Süleyman Devri (926-974/1520-1566)*, *İstanbul*, VI. cild, İstanbul 2004, s. 292; Zeki Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler, (Tezkiretü'l-Bünyân'ın* sadeleştirilmiş metni), İstanbul 1988, s. 41-42; *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Suyun Yönetimi*, ed. Feyzullah Akben-Hamit Toprak, İstanbul 2009, s. 28-29.

5 Zeki Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, s. 46; Kâzım Çeçen,

müelliflerden Gelibolulu Mustafa Âli de, 21 Zilkade 962/7 Ekim 1555'te suyolu inşaatına başlandığını kaydeder[6]. Kanunî Sultan Süleyman'ın hem Şehzâde Mustafa'yı cezalandırmak hem de Safevîler üzerine bir sefer gerçekçekleştirmek üzere 18 Ramazan 960/28 Ağustos 1553'te İstanbul'dan ayrılıp 12 Ramazan 962/31 Temmuz 1555'te payitahta avdet ettiği[7] göz önünde bulundurulduğunda, her iki kaynağın yekdiğerini teyid eder mahiyette verdikleri tarihten ve dolayısıyla Kırkçeşme isale hattının ve Mağlova Kemeri'nin inşaatına Eylül-Ekim 1555'te başlandığından şüphe etmemiz için bir sebep yoktur. Mamafih konuyla ilgili araştırmaların genelinde, *Tezkiretü'l-Bünyân*'a da atıf yapılmasına rağmen, birkaç istisna hariç[8], inşaata başlanma tarihi 1554 olarak kabul edilmiştir[9]. Bu hata, muhtemelen, Mimar Sinan'ın suyollarını ve kemerleri dokuz yılda tamamladığına dair ifadelerinin yanlış anlaşılmasından kaynaklanmış, inşaatın bitiş tarihi olarak kabul edilen miladî tarihten [=1563] dokuz yıl çıkartılmak suretiyle 1554 tarihine ulaşılmıştır. Hâlbuki burada Mimar Sinan'ın, inşaatın tamamlanma süresini milâdî değil hicrî takvime göre [=962-971] verdiğine dikkat edilmelidir.

Kırkçeşme isale hattının Kanunî zamanındaki ilk inşası konusunda yanlış değerlendirilen ikinci husus da Mimar Sinan'ın, inşaat sürerken önce hazine israf edildiği gerekçesiyle vezirlerin, sonra da bina eminin muhalefeti ile karşılaştığına; bunların "nifakıyla" şüpheye düşen ve gazaba gelen padişahın bir defasında inşaat bölgesine gelerek -adeta- kendisini imtihana tâbi tuttuğuna; fakat bundan yüz akı ile çıktığına; suyolu tamamlandığında dahi bazı itirazlarla

İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları, s. 43; Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Sultan Süleyman Devri,* s. 292.

6 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-ahbâr* (Tıpkı basım), Ankara 2009, vr. 355b.

7 Feridun Emecen- Coşkun Ak, "Süleyman I", *DİA,* XXXVIII, 69-70.

8 Şu araştırmalarda Kırkçeşme inşaatına başlama tarihi 1555 olarak verilmiştir, bk. Eşref Özand, "Koca Sinan'ın En Büyük Mühendislik Eserlerinden Biri Olan İstanbul'un Kırkçeşme Tesisleri", *Türkiye Mühendislik Haberleri,* yıl: 14, cilt: 14, sayı: 157 (Nisan 1968, Ankara), s. 9-10; *Tarih Boyunca İstanbul Suları ve İstanbul Su ve Kanalizasyon Sorunu,* haz. İSKİ Genel Müdürlüğü, İstanbul 1983, s. 27; Abdullah Martal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Suyolculuk", *Belleten,* cilt: LII, sayı: 205 (Ankara 1989), s. 1592; Burhan Oğuz, "Anadolu'da ve Osmanlı'da Su Kültürü", *Osmanlı Su Medeniyeti Uluslararası Sempozyum Bildirileri Kitabı, 5-8 Mayıs 2000 İstanbul,* s. 261; İlhami Yurdakul, *Aziz Şehre Leziz Su, Dersaadet (İstanbul) Su Şirketi (1873-1933),* İstanbul 2010, s. 6. Veysel Eroğlu, bir tebliğinde, Kırkçeşme tesislerinin yapımına başlanma tarihini önce 1555, fakat hemen ardından 1554 senesi olarak vermiştir, bk. Veysel Eroğlu, "Tarih Boyunca İstanbul'a Su Veren Kaynaklar", *Osmanlı Su Medeniyeti Uluslararası Sempozyum Bildirileri Kitabı, 5-8 Mayıs 2000 İstanbul*, s. 30-31.

9 Ahmet Refik, *Mimar Sinan,* Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1931, s. 22 [Bu eser, bundan sonra, "Ahmet Refik, *Mimar Sinan* (Kanaat)" şeklinde kısaltılacaktır]; yazar, daha sonra bu tarihi 1555 olarak tadil etmiştir, bk. Ahmed Refik, *Türk Mimarları (Hazinei Evrak Vesikalarına Göre),* İstanbul 1936, s. 11. Buna rağmen Kırkçeşme inşaatına başlanma tarihi, ilgili literatürün genelinde 1554 olarak zikredilmeye devam etmiştir, bk. Ünal Öziş-Yalçın Arısoy, *Mimar Sinan'ın Suyolları,* İzmir 1987, s. 4-15; Kâzım Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri,* İstanbul 1984, s. 54; Kâzım Çeçen, "Sinan'ın Yaptığı Su Tesisleri", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* I, haz. Sadi Bayram, İstanbul 1988, s. 440; Kâzım Çeçen, "İstanbul'da Sinan Tarafından Yapılan Su Tesisleri", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri (Ankara 24-27 Ekim 1988),* yay. haz. Azize Aktaş-Yasa, Ankara 1996, s. 103; Kâzım Çeçen, "Mağlova Kemeri", *Prof. İ. Turgan Sabis Anısına Sempozyum, Teknik Tebliğler-Anılar,* İstanbul 1995, s. 8 [Bu makale bundan sonra "Kâzım Çeçen, "Mağlova Kemeri" (İ. Turgan Sabis Sempozyumu)" şeklinde kısaltılacaktır]; Kâzım Çeçen, İstanbul*'un Osmanlı Dönemi Suyolları,* s. 37, 43; Kâzım Çeçen, "Kırkçeşme Tesisleri", *DBİA,* V, s. 2 [Bu makale bundan sonra "Kâzım Çeçen, "Kırkçeşme Tesisleri" (*DBİA*)" şeklinde kısaltılacaktır]; Kâzım Çeçen, "Mağlova Kemeri" (*DBİA*), s. 239; Kâzım Çeçen, "Kırkçeşme Suları", *DİA,* XXV, s. 477; Kamil Uğurlu, "Mimar Sinan'ın Su Yapıları", *Osmanlı Su Medeniyeti Uluslararası Sempozyum Bildirileri Kitabı, 5-8 Mayıs 2000 İstanbul,* s. 51; Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Sultan Süleyman Devri,* s. 292; Hüseyin Yorulmaz, "Kırkçeşme", *Suyu Arayan İstanbul, Vakıf Suları ve Kırkçeşme,* yay. haz. Said Öztürk, İstanbul 2006, s. 61; *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Suyun Yönetimi,* s. 29; Davut Hut, *İstanbul'un 100 Su Yapısı,* İstanbul 2010, s. 78; *Zaman Tükenene, Dünya Durana Dek... Kırkçeşme Su Yolu,* İSKİ Armağanı, baskı yeri ve tarihi yok, s. 7; *İstanbul'da Suyun Serüveni,* İSKİ Yayınları, Baskı yeri ve yılı yok, s. 52.

muhatap olduğuna dair anlatımıdır[10]. Mimar Sinan'ın muarız vezirlere dair herhangi bir isim zikretmemesine rağmen *Tezkiretü'l-Bünyân*'daki bu malumat, Kırkçeşme suyolları ve Mağlova Kemeri'nin inşasını konu alan araştırmaların genelinde, suyolları ve kemerlerin yapımına Veziriazam Rüstem Paşa'nın karşı çıktığı, fakat Kanunî'yi kararından vazgeçiremediği şeklinde tevil edilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu iddiayı ilk olarak Ahmed Refik, inşaatı engellemek isteyen Rüstem Paşa'nın bizzat Mimar Sinan'ı gizlice hapse attırdığı şeklinde dile getirmiş[11]; kısa süre sonra yayınladığı bir başka eserinde hapse atılan ismi Mimar Sinan yerine Kiriz Nikola olarak değiştirmiş[12]; müteakiben sadece veziriazamın projeye muhalefet ettiğini belirtmekle yetinmiş[13]; ve nihayet bu malumat bazen ilk, bazen ikinci, bazen de son haliyle müteakip literatürde kendine yer bulmuştur[14]. Mimar Sinan'ın adlarını zikretmediği vezirlerin ilk inşaat esnasında itirazları vaki olmuş olabilir; lâkin bu bilginin Veziriazam Rüstem Paşa ile irtibatlandırılması hatalıdır. Zira araştırmalarda, aşağıda bahsedileceği üzere, Veziriazam Rüstem Paşa ile Semiz Ali Paşa karıştırılmıştır.

Mağlova Kemeri ve diğer Kırkçeşme tesislerinin inşası konusunda üzerinde durulması gereken bir diğer mesele, bu muazzam projenin hayata geçirilmesi için gerekli paranın ve işgücünün ne şekilde temin edildiğidir. XVII. yüzyıl müelliflerinden Solakzâde, inşaatın maddî kaynağı konusunda ilginç bir malumat nakleder. Müellife göre, Mısır'dan eyaletin irsaliye hazinesi nâmıyla her sene İstanbul'a 800 bin altın gönderilirken Beylerbeyi Deli Hüsrev Paşa, 1.200.000 altın yollamıştır. Kanunî, bundan rahatsız olmuş ve fazla olan paranın fakir fukaradan zulümle toplanıp toplanmadığının araştırılmasını emretmiştir. Mısır'dan azledilip İstanbul'a çağrılan Hüsrev Paşa, bizzat padişaha verdiği savunmasında, çok çalışıp israftan da sakınarak parayı nizamî şekilde topladığını söylemiştir. Buna rağmen Kanunî'nin Mısır'dan fazladan gelen 400 bin altın konusunda şüphesi zâil olmamış, şeyhülislamına bu paranın hayrata kullanılmasının caiz olup olmadığını sormuş, müspet cevap alınca da Solakzâde'nin ifadesiyle, "*murûr-i eyyâmla İstanbula su getürmek içün azîm kemerler binasına sarf olunub şehre nice münâsib mahalle sular getürüb âlemi ihyâya sebeb olmuşdur*"[15]. Fakat Hüsrev Paşa,

10 Kazım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları,* s. 39-43; Zeki Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, s. 43-47.

11 Ahmet Refik, *Mimar Sinan,* MEB Yayınları, İstanbul 1929, s. 11-13 [Bu eser, bundan sonra, "Ahmet Refik, *Mimar Sinan* (MEB) şeklinde gösterilecektir].

12 Ahmet Refik, *Mimar Sinan* (Kanaat), s. 22-23.

13 Ahmed Refik, *Mimar Sinan*, 11-12.

14 Adile Akbala, *İstanbul'un Su Meselesi,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mezuniyet Tezi, İstanbul 1965, s. 14-21; Eşref Özand, "İstanbul'un Kırkçeşme Tesisleri", s. 9; Kâzım Çeçen, "İstanbul'da Sinan Tarafından Yapılan Su Tesisleri", s. 104; Kâzım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları,* s. 36-37; Kâzım Çeçen, "Kırkçeşme Tesisleri" (*DBİA*), s. 1; Kâzım Çeçen, "Kırkçeşme Suları" (*DİA*), s. 476-477; Kamil Uğurlu, "Mimar Sinan'ın Su Yapıları", s. 51; Hüseyin Yorulmaz, "Kırkçeşme", s. 56-60; *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Suyun Yönetimi,* s. 29; *Zaman Tükenene, Dünya Durana Dek... Kırkçeşme Su Yolu, s. 6; İstanbul'da Suyun Serüveni,* s. 51.

15 *Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi,* haz. Süleyman Lokmacı, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2015, s. 550-551 [Bu çalışma, bundan sonra "*Solak-zâde Tarihi* (Süleyman Lokmacı)" şeklinde kısaltılacaktır). Lokmacı çalışmasında, *Solakzâde Tarihi*'nin bilinen en eski nüshası olan ve 1627'de istinsah edilen nüshayı esas almıştır. Ayrıca bk. Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi,* II, haz. Vahid Çabuk, Ankara 1989, s. 135-136. Muhtemelen Solakzâde'ye istinad eden bazı ça-

Şubat 1535-Aralık 1536 tarihleri arasında Mısır beylerbeyliği yapmış, 1544'te ikinci vezirlikten azlinden kısa bir müddet sonra vefat etmiştir[16]. Bu münasebetle, Hüsrev Paşa'nın Mısır beylerbeyi iken gönderdiği irsaliyenin fazlasının takriben yirmi sene sonra Kırkçeşme suyolları ve tesislerine sarfedildiği iddiasına şüpheyle yaklaşılmalıdır[17]. Esasen, Hüsrev Paşa'nın Mısır beylerbeyliğinin her iki senesinde de İstanbul'a gönderdiği ve ceyb-i hümâyûn harçlığı nâmıyla padişahın hazinesine intikal eden irsaliye hazinesini fazla değil eksik yolladığı ve bu yüzden ihtar aldığı arşiv belgeleri ile tespit edilmiştir[18].

Solakzâde'nin iddiaları bir tarafa bırakılacak olursa, inşaatın finansmanı ve istihdam usûlü hususunda en önemli kaynağımız yine Kırkçeşme isale hattının mimar ve mühendisi olan Koca Sinan'dır. *Tezkiretü'l-Bünyân*'da nakledildiğine göre, Kanunî Sultan Süleyman, Koca Sinan'a, "*Bu suların gelmesi ne tarîkle mümkin ola?*" diye sormuştur. Mimar Sinan da, "*Pâdişâhım bunda iki tarîk vardır, biri oldur ki, bendelerinin hadd ü hasri yok, buyurun*[,] *herbiri hizmete can verirler. Biri dahî budur ki, ücretle herkese dest-i müzd tâyin olına, hazine sarfolunıb, üstâdiyye ile işlene*" cevabını vermiştir. Buna mukabil Kanunî, "*Tedbir, sonra olan tedbirdir ki, kendü malımızdan ücret ile getürevüz, kimesnenin zerre mikdârı hâtırı rencîde olmaya*" diyerek Kırkçeşme isale hattının finansmanını üstlenmiştir[19].

Seyahatnâme'sini kaleme alırken *Tezkiretü'l-Bünyân*'dan da istifade ettiğini bildiğimiz[20] Evliyâ Çelebi, Kanunî ile Sinan arasındaki konuşmayı, mimarımızın dilinden daha renkli bir şekilde şöyle nakleder: "*Pâdişâhım eğer bu hayrâtı azîm sana müyesser olursa tâ bu mahalden İslâmbol'a on bir sâ'at menzildir. Kîseleri uç uca dizüp bu kadar mâlı* firâvân *sarf ederseniz bu hayrât size nasîb olur. Ve illâ bu hayrâta bir mülûk kâdir değildir. Şâfî haber budur pâdişâhım" deyince hemân Süleymân Hân: 'Ey Mi'mâr Sinân, hele şu âbı nâb İslâmbol'a hendese üzre gitmek mümkün müdür?' 'Belî pâdişâhım mümkündür. Nehri azîm gibi cereyân eder. Ey imdi sen kîseleri uç uca eğer dizersen bu su İslâmbol'a varır, dedik. İnşâ'allâh hakîr kîseleri yan yana ve hemyân hemyâna muttasıl iki konak yer dizeyim*". Evliyâ, padişahın bu sözlerinin ardından hemen bir kese altını "*Bismillah*" deyip bulduğu kaynağın başına serperek Kırkçeşme suyolları inşaatını başlattığını kaydeder[21].

---

lışmalarda, Hüsrev Paşa'nın Mısır vergisi nâmıyla İstanbul'a gönderdiği paranın miktarı "mutadın" iki katı olmak üzere 1.600.000 akçe; kendisinden fetva alınan şeyhülislâmın ismi de Ebussuud Efendi olarak verilmiştir, bk. Eşref Özand, "İstanbul'un Kırkçeşme Tesisleri", s. 9; Veysel Eroğlu, "İstanbul'a Su Veren Kaynaklar", s. 30.

16 Albülkadir Özcan, "Hüsrev Paşa, Deli", *DİA*, XIX, 40-41.

17 Abdullah Martal, rakam telaffuz etmemekle birlikte, Solakzâde'nin Hüsrev Paşa tarafından İstanbul'a mutadın iki katı vergi gönderildiğini, bu fazla paranın da Ebussuud Efendi'den alınan fetvayla Kırkçeşme inşaatına sarfedildiğini yazdığını, ancak Hüsrev Paşa'nın Mısır beylerbeyiliğinden azli ile Kırkçeşme inşaatına başlanmasının arasında "on yıl" bulunduğunu belirterek bu iddianın ihtiyatla kullanılması gerektiğini kaydeder (bk. Abdullah Martal, "Suyolculuk", s. 1592).

18 Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul 1990, 94-95, 115-124.

19 Kâzım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları*, s. 39; Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Sultan Süleyman Devri*, s. 292; Zeki Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, s. 43.

20 Meşkûre Eren, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul 1960, s. 115-124.

21 Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehemmed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, I, haz. Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul 2006, s. 66. Ayrıca bk. Kâzım Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*, s. 54; Kâzım Çeçen, "Sinan'ın Yaptığı Su Tesisleri", s. 440; Abdullah Martal, "Suyolculuk", s. 1592.

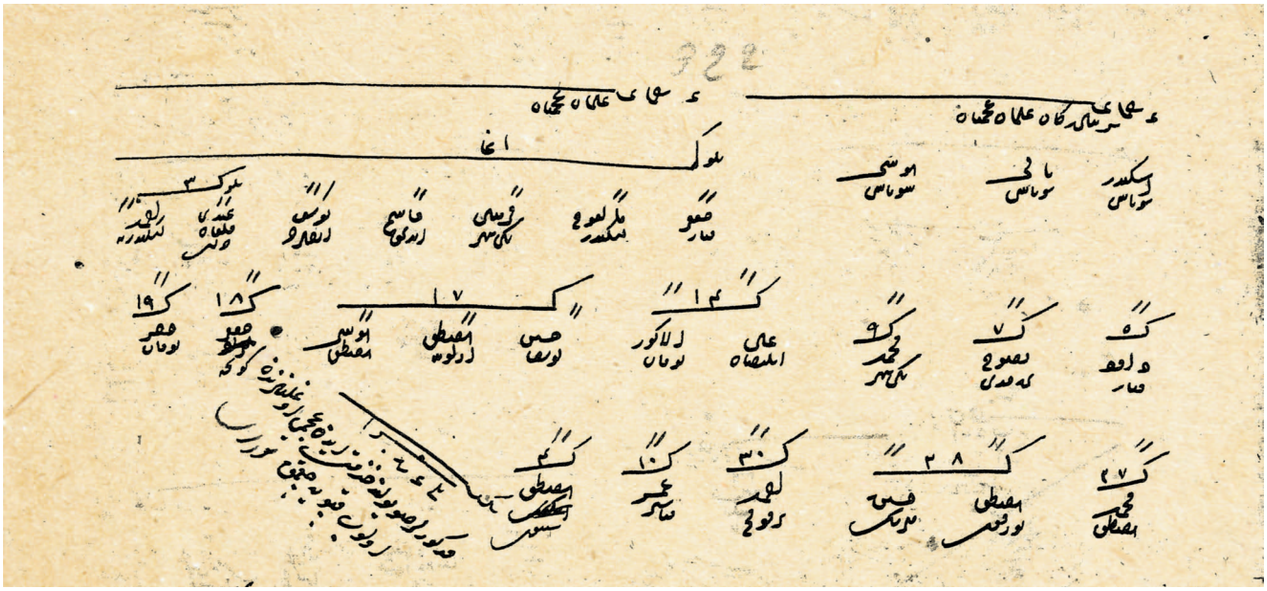

Belge 1: Suyolunda hizmet eden 26 acemioğlanının mükafeten kapıya çıkartılmasına dair hüküm (BOA, MD 4, 90/922, 28 Ramazan 967/22 Haziran 1560)

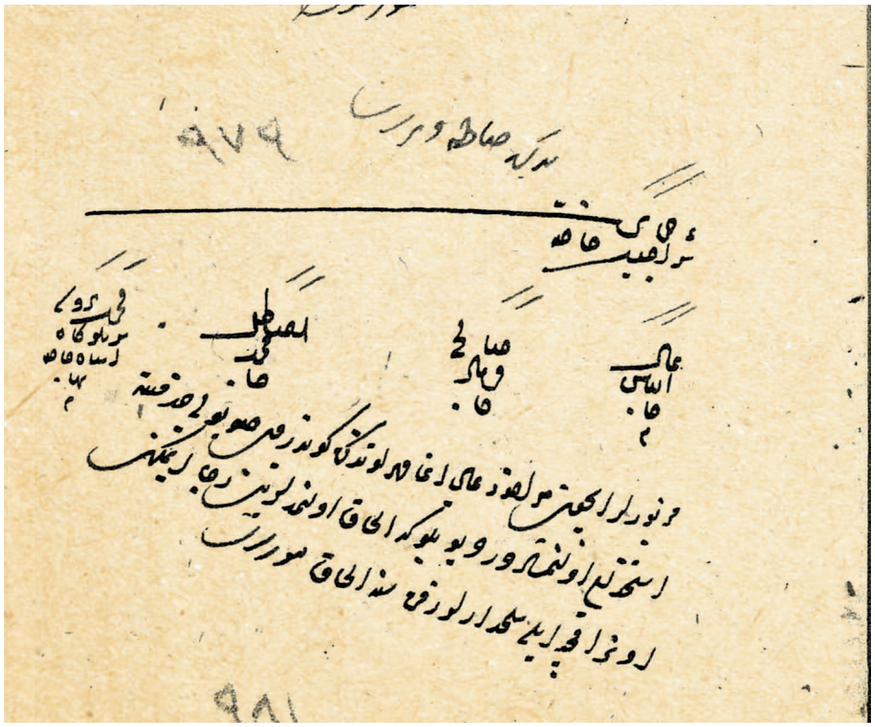

Belge 2: Suyolunda hizmet eden 4 sarracın mükafeten sipahiliğe terfi ettirilmesine dair hüküm (BOA, MD 4, 96/979, 12 Şevval 967/6 Temmuz 1560)

Görüldüğü üzere gerek Mimar Sinan gerekse Evliyâ Çelebi, Mağlova Kemeri de dâhil olmak üzere Kırkçeşme suyollarının Kanunî'nin hayrâtı olduğunu açıkça ifade etmektedirler ki, aşağıda verilecek muasır ve muahhar kaynaklar da bunu teyit ederler. Mimar Sinan, inşaatta istihdam edilen işgücü hususunda da, Kanunî Sultan Süleyman'ın Keylûn Ali Ağa'yı[22] bina emini olarak görevlendirdiğini, padişahın İstanbul'daki birçok mutemed adamı ile ustalar toplanıp çalışmalara başlandığını zikreder[23].

Devrin *Mühimme Defterleri* incelendiğinde, Mimar Sinan'ın inşaatın maddî ve beşerî kaynağına dair verdiği bu malumatın eksik olduğu, padişahın "*kendü mal*"ından "*ücretle herkese dest-i müzd*" verilerek "*üstâdiyye ile*" yapılmasının kararlaştırıldığı söylenen Kırkçeşme suyolları ve kemerlerinin inşasında, bunun gibi mîrî inşaatlarda çalıştırılması mutad olan askerî zümrelerin de istihdam edildikleri görülür. Şöyle ki, 1556'da suyolunda görevlendirilenler arasında 100 acemioğlanı da bulunmakta idi[24]. 1559'da İpsala ve Vize eşkincileri, suyolunda çalışmaya memur edildiler; bunlardan ihtarlara rağmen hizmete gelmeyen Hüseyin bin Koca'nın küreğe konulmasına hükmedildi[25]. Aynı yıl, hangi bölgeye mensup olduklarını tespit edemediğimiz, müsellemler de suyolu inşaatında görevlendirildiler. Defterdar Kasım Bey'e hitaben kaleme alınan 25 Ramazan 966/1 Temmuz 1559 tarihli hükümde, hizmete tayin olunan müsellem taifesinin ne zaman İstanbul'a gelip işe başladıklarını yazıp bildirmesi emredildi[26]. Payitaht, 28 Ramazan/4 Temmuz tarihli hükümle de Kırkkilise (Kırklareli) Beyi Sinan'dan, suyolunda görevli yörük ve müsellemlerin mutad çalışma dönemlerini tamamladıktan sonra 40 gün daha "*nafaka ile hidmet*" etmelerini sağlamasını istedi ve kendisine "*husûs-ı mezbûr mahall-i ikdâmdur; ihmâlden hazer idüp, ta'yîn olınan zamân mikdârı dahi hidmet üzre istihdâm eyleyesin*" ihtarında bulundu[27].

Suyolu hizmetine, 1560'ta bu defa Selanik yörüklerinin birer nevbetlisi olan 552 ocak tayin edildi; subaşıları olan Hüsrev'e, bu kimseleri altı aylık iaşeleri ve hayvanları ile birlikte acilen vazifeleri başına göndermesi emredildi. Ayrıca "*bu husûs mühimdür; ihmâl ü müsâheleden hazer idüp emr olınan yürüklerün vakt ü mevsimi geçmedin bî-kusûr ihrâc idüp getürmek ardınca olasın. Söyle ki geç veya eksük getürüp maslahat avk u*

22 Kırkçeşme isale hattının bina emininin kimliği hakkındaki tartışmalar için bk. Kâzım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları*, s. 47.

23 Kâzım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları*, s. 39; Zeki Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, s. 43.

24 BOA [=Başbakanlık Osmanlı Arşivi], MD 2, 82/748, 10 Receb 963/20 Mayıs 1556. Bu hüküm için ayrıca bk. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde İstanbul'un Tarihi Su Yolları, Muhafaza ve Bakımı*, I, haz. Said Öztürk, İstanbul 2006, s. 54-55. Belgede "Türk üzerinde bulunan" yüz acemioğlanından bahsedilmesine mukabil, Abdullah Martal, mezkûr kimseleri yeni suyolcular yetiştirilmek üzere hizmete alınan Türkler olarak açıklamıştır (bk. Abdullah Martal, "Suyolculuk", s. 1592)

25 *3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968/1558-1560*, I, yay. haz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ankara 1993, hk. 50, 18 Ramazan 966/24 Haziran 1559.

26 *3 Numaralı Mühimme Defteri*, hk. 77, 25 Ramazan 966/1 Temmuz 1559. *İstanbul'un Tarihi Su Yolları*, I, 56-57.

27 *3 Numaralı Mühimme Defteri*, hk. 94, 28 Ramazan 966/4 Temmuz 1559. İstanbul*'un Tarihi Su Yolları*, I, 58-59.

te'hîr olına, özrün makbûl olmak ihtimâli yokdur" denilerek işin önemi vurgulandı[28]. Acemioğlanlarının da 1560'ta yine inşaatta görev aldıkları anlaşılmaktadır. Suyolu inşaatında çalışan bu acemioğlanlarından bazıları mükâfaten kapıya çıkarıldı[29]; kezâ aynı sene dört sarrac da, suyolundaki hizmetlerine mukabil mirahurun arzıyla onar akçe ile silahdarlığa terfi ettirildi[30].

Mağlova Kemeri ve diğer Kırkçeşme tesislerinin inşası hakkındaki araştırmalarda fazlaca istifade edilmemiş olan bu belgeler, çalışmaların devrin şartlarına göre böylesine kısa bir sürede nasıl tamamlanabildiğini kısmen izah etmekte, fakat belgelerde işaret edilen istihdam usûlü inşaatın toplam maliyetinin hesaplanmasını güçleştirmektedir. Zirâ yörük, yaya, müsellem gibi askerî zümreler, devlet tarafından -bilhassa 16. asırda- diğer birtakım mîrî hizmetlerin yanı sıra bu gibi inşaatlarda da tasarruflarındaki araziye mukabil, altı aylığına ve nöbetleşe olarak çalıştırılmaktaydılar. Bu zümreler, memur oldukları hizmete gelirken, kendi iaşe maddelerini de yanlarında getirmekle mükelleftiler. Kırkkilise (Kırklareli) Beyi Sinan'a yazılan hükümde de görüldüğü üzere kendilerine ancak altı aylık görev süreleri sona erdiğinde fazladan çalıştıkları günler için ödeme yapılmaktaydı[31].

Devrin kaynakları, inşaat için sarfedilen meblağ konusunda birbirlerine yakın rakamlar telaffuz etseler de vergi muafiyeti usûlüyle istihdam edilen işgücünün maliyetini bu hesaplamalarına dâhil edip etmedikleri hususunda herhangi bir açıklamada bulunmazlar. Bu cümleden olarak Mimar Sinan yahut *Tezkiretü'l-Bünyân*'daki derkenarın yazarı, suyolları ve kemerlerin 40.263.063 akçeye mâl olduğunu belirtir[32]. Evliyâ Çelebi de, "*Bu kemerlerin ihrâcâtına dörd yüz kerre yüz bin ve iki yüz bin* [ve] *altmış üç bin* [=40.263.000] *sikkei hasene ve her sikkesi altmış akçe hisâbı üzre akçei hâlis harc olmuşdur*" sözleriyle[33], küsûratı hariç, kaynağındaki malumata sadık kalır. Gelibolulu Mustafa Âli ise, suyolları ve kemerler için 40.203.000 akçe sarfolunduğunu kaydeder[34]. İnşaat çalışmaları sürerken İstanbul'da bulunan Venedik Balyosu Donini, Senato'da okuduğu raporunda, padişahın İstanbul'da yaptırdığı Süleymaniye Camii için 1.036.000 düka harcadığının, bir o kadar parayı da hayır için yaptırdığı su kemerleri ve çeşmelerin inşası için gözden çıkardığının söylendiğini bildirmiştir[35]. Araştırmaların hemen tamamında *Tezkiretü'l-Bün-*

28 *3 Numaralı Mühimme Defteri,* hk. 843, 12 Cemaziyülahir 967/10 Mart 1560.

29 23 nefer acemioğlanı, *3 Numaralı Mühimme Defteri,* hk. 1581, 10 Muharrem 968/1 Ekim 1560; bu hüküm için ayrıca bk. *Tarihi Su Yolları,* I, 64-65; 26 nefer acemioğlanı, MD 4, 90/922, 28 Ramazan 967/22 Haziran 1560.

30 BOA, MD 4, 96/979, 12 Şevval 967/6 Temmuz 1560. Bu hüküm için ayrıca bk. *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* I, 66-67.

31 Feridun Emecen, "Yaya ve Müsellem", *DİA,* XLIII, 354-356; Faruk Sümer, "Yörükler", *DİA,* XLIII, 570-573.

32 Kazım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları,* s. 43, 47-48; Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Sultan Süleyman Devri,* s. 292; Zeki Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler,* s. 46.

33 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* I, 261.

34 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-ahbâr,* vr. 355b.

35 Marcantonio Donini, *Relazione (1562), Le Relazioni Degli Ambasciatori Veneziani Al Senato durante il Secolo decimosesto,* Serie III, Cilt III, haz. Eugenio Alberie, Frenze (Floransa) 1855, s. 190-191.

yân'da verilen rakam Kırkçeşme suyolları ve kemerlerinin ilk inşasının maliyeti olarak kabul olunsa da[36], yukarıda izah edilen istihdam usûlünden ötürü bu meblağın daha fazla olması gerekir.

Kırkçeşme suyolları ve Mağlova Kemeri'nin maliyeti gibi hangi tarihte tamamlandığı da tam olarak tespit edilememektedir. Araştırmalarda, inşaatın bitiş yılı olarak 1560[37], 1563'ten önce[38], *Tezkiretü'l-Bünyân*'da verilen 971 yılından hareketle 1563[39], kaynağını tespit edemediğimiz Ekim 1563[40] ve yine *Tezkiretü'l-Bünyân*'a atfen "971/1564" yılları[41] zikredilir. Hükümetinin 2 Mayıs 1562 tarihli emri ile İstanbul'dan ayrılan Venedik Balyosu Donini, raporunda, su kemerleri ve bu inşaatın devamı olmak üzere şehirdeki çeşmelerin yapımının henüz tamamlanmadığını bildirdiğinden[42], inşaatın bitişi bu tarihten sonra aranmalıdır. Bu durumda *Tezkiretü'l-Bünyân*'da zikredilen tarih ön plana çıkmaktaysa da burada verilen Hicrî 971 senesinin, Miladî 21 Ağustos 1563-8 Ağustos 1564 tarihleri arasına tekabül etmesi yeni bir belirsizliğe yol açmaktadır. Gelibolulu Mustafa Âli'nin de suyollarının "[dokuz yüz] *yetmiş bir Şevvâli gayetine* [10 Haziran 1564] *gelince gücle*" tamamlandığını yazması[43], inşaatın bitiş yılı olarak 1564 yılını akla getirir. Lâkin, aşağıda bahsedileceği üzere, Eylül 1563'te İstanbul'da yaşanan büyük sel faciasının gerek şehirde gerekse Mağlova Kemeri ve diğer bazı Kırkçeşme tesislerinde büyük tahribata yol açtığı bilindiğinden, suyolları ve kemerlerin ilk inşasının bu sel hadisesinden hemen önce, 1563 Ağustos'u sonları-Eylül'ü başlarında tamamlandığı kesin olarak söylenebilir.

II) Mağlova Kemeri'nin ve Diğer Kırkçeşme Tesislerinin İhyası/İkinci İnşası

İstanbul'da yaşanan sel felaketi, muasır müelliflerden Selâniki Mustafa Efendi tarafından etraflıca tasvir edilmiştir. Müellife göre, Kanunî Sultan Süleyman, 1 Safer 971/20 Eylül 1563 Pazartesi günü seher vakti Halkalı Deresi taraflarında ava çıkmış;

36 Ahmet Refik, *Mimar Sinan* (Kanaat), s. 26; Kâzım Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*, s. 54; Kâzım Çeçen, "Sinan'ın Yaptığı Su Tesisleri", s. 440; Kâzım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları*, s. 43, 48; Abdullah Martal, "Suyolculuk", s. 1593; Kamil Uğurlu, "Mimar Sinan'ın Su Yapıları", s. 53; Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Sultan Süleyman Devri*, s. 292; Hüseyin Yorulmaz, "Kırkçeşme", s. 61. Eşref Özand, bu rakamı yuvarlayarak 41 milyon akçe olarak zikreder, bk. "İstanbul'un Kırkçeşme Tesisleri", s. 10.

37 Kâzım Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*, s. 54; Ünal Öziş-Yalçın Arısoy, *Mimar Sinan'ın Suyolları*, s. 4-15; Abdullah Martal, "Suyolculuk", s. 1592.

38 Kâzım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları*, s. 37; Kâzım Çeçen, "Kırkçeşme Suları" *(DİA)*, s. 477; Kamil Uğurlu, "Mimar Sinan'ın Su Yapıları", s. 51; *Zaman Tükenene, Dünya Durana Dek... Kırkçeşme Su Yolu*, s. 7. Veysel Eroğlu, bir tebliğinde, Kırkçeşme tesislerinin ilk inşasının 1563'te, fakat hemen ardından 1563'ten önce tamamlandığını belirtmiştir, bk. Veysel Eroğlu, "Tarih Boyunca İstanbul'a Su Veren Kaynaklar", s. 30-31.

39 Ahmet Refik, *Mimar Sinan* (Kanaat), s. 25-26; Eşref Özand, "İstanbul'un Kırkçeşme Tesisleri", s. 10; Kâzım Çeçen, "Sinan'ın Yaptığı Su Tesisleri", s. 440; Kâzım Çeçen, "İstanbul'da Sinan Tarafından Yapılan Su Tesisleri", s. 103; Kâzım Çeçen, "Mağlova Kemeri" *(İ. Turgan Sabis Sempozyumu)*, s. 8; Kâzım Çeçen, "Kırkçeşme Tesisleri" (*DBİA*), s. 1-2; Kâzım Çeçen, "Mağlova Kemeri" (*DBİA*), s. 239; *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Suyun Yönetimi*, s. 29; Davut Hut, *İstanbul'un 100 Su Yapısı*, s. 78.

40 *Tarih Boyunca İstanbul Suları ve İstanbul Su ve Kanalizasyon Sorunu*, s. 27; Burhan Oğuz, "Anadolu'da ve Osmanlı'da Su Kültürü", s. 261.

41 Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Sultan Süleyman Devri*, s. 292; Hüseyin Yorulmaz, "Kırkçeşme", s. 61. Bu araştırmalarda Hicrî 971 yılının Miladî karşılığı olarak 1564 yılı kabul edilmiş, fakat yine de Eylül 1563 selinden sonra bazı Kırkçeşme tesislerinin tekrar inşasından/tamirinden de bahsedilmiştir.

42 Donini, *Relazione (1562)*, s. 190-191.

43 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-ahbâr*, vr. 355b.

havada yağmur alameti görülmesi üzerine öğleden sonra Yeşilköy (Ayastefenos) civarındaki İskender Çelebi Bahçesi'ne sığınmış; fakat yine de bir gün bir gece devam eden şiddetli yağışlarda ölüm tehlikesi atlatmıştır[44]. Bu afetin tarihini yine muasır müelliflerden Eflatûn b. Şirvânî, 971 senesi; aynı asır şairlerinden Yümnî ise 970/1563 Ağustos'u olarak zikrederler[45]. XVII. yüzyıl müellifleri Solakzâde[46] ve ondan naklen Nihadî[47], bu sel felaketi hakkında Selanikî'ye istinad etmelerine rağmen, hadisesinin 970 Safer'i başında (Eylül/Ekim 1562) yaşandığını kaydederler. Lâkin 27 Cemaziyülevvel 972/31 Aralık 1564 tarihli bir arşiv vesikasında bu büyük afetin "geçen sene" yaşandığının belirtilmesi Selanikî'nin zikrettiği selin vuku bulduğu ve Mağlova Kemeri'nin yıkıldığı tarihi teyid etmektedir[48].

Selânikî, selin Kırkçeşme suyolları ve kemerlerinde yol açtığı tahribatı, "*...Ve ol gice ale'l-ittisâl yağan yağmurların seyl-i azîmi, müceddeden yapılan su yolları kemerlerinin gözlerini har u hâşâk ile memlû idüp, her vâdî deryâ-mânend olup irkilen sular kemerler üstünden esâsına akup, binasına zarar idüp, bir uğurdan yıkup, gice içinde kıyâmet-mehîb sadâ ile, evvel Mağlava dimekle meşhur olan kemer yıkılup ve sâ'ir kemerler dahi bir ol denlü derya ile birbirine ulaşup ve Kağıdhâne'de olan bülend çınar ağaçlarınun alâmet-i seylün hâr u hâşâkı doruklarında idi...*" sözleriyle nakleder[49]. Kazım Çeçen tarafından yayınlanan tarihsiz bir keşif raporunda selden ve yıldırımlardan kaynaklanan tahribat, "*...Ve yıkılanların biri Mağleve'dir. Ve biri Uzunkemer'dir. Ve biri Ayvad Kemeri'dir. Mağleve'nin bir başında dört göz kalup ve bir başında da iki göz kalup ortası cümle gitmişdir. Cümle kemerlerden gelen su anda cem'olur...*" şeklinde tasvir edilir[50].

Selânikî Mustafa Efendi, kemerler ve suyolları zarar gördüğü gibi şehirdeki su kaynaklarının ve yapılarının çoğunun da kullanılamaz hale geldiğini, bu yüzden büyük bir su kıtlığının baş gösterdiğini kaydeder. Müellife göre, bu hâl karşısında hayrete ve sıkıntıya düşen halk, bir at kırbası suya 15 akçe vermeye gönülden razı oluyordu[51]. Kanunî, derhal devlet adamlarını da yanına alarak yıkılan su kemerlerini gezdi. Burada Hassa Mimarbaşı Sinan'ı, bir hilat giydirip, "*Âhar tavr ve uslûb-ı mergub üzre müceddeden her ne denlü mâl-ı ferâvân sarf olunursa makbûlümdür*" diyerek

44 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selâniki (971-1003/1563-1595),* I, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999, s. 1.

45 Robert Anhegger, "Eyyûbî'nin Menakıb-ı Sultan Süleyman'ı", s. 125-126'dan naklen.

46 "Târîh-i Hicret-i Nebeviyye Sallallahu Aleyh-i Ve Sellemin dokuz yüz yetmiş saferinin rûz-i evvelinde...", bk. *Solak-zâde Tarihi* (Süleyman Lokmacı), s. 674-675.

47 "Târîh-i Hicret-i Nebeviyye dokuzyüz yetmiş Saferinin evvelinde...", bk. *Tarih-i Nihâdî (1a-80a),* haz. Hasine Biga, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, s. 63.

48 *6 Numaralı Mühimme Defteri 972/1564-1565,* yay. haz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ankara 1995, hk. 548, 27 Cemaziyülevvel 972/31 Aralık 1564.

49 Selânikî, *Tarih,* I, 2. Karşılaştırmak için bk. *Solak-zâde Tarihi,* s. 674-675; *Tarih-i Nihâdî* (Hasine Biga), s. 63-64.

50 Kazım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları,* s. 46.

51 Bazı araştırmalarda İstanbul'da suyun bu denli pahalılaşması, sehven, Kırkçeşme isale hattının ilk inşasına başlanmasından önceki yıllar için zikredilir, bk. Ahmet Refik, *Mimar Sinan* (Kanaat), s. 22; Eşref Özand, "İstanbul'un Kırkçeşme Tesisleri", s. 9; Abdullah Martal, "Suyolculuk", s. 1592; Kâzım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları,* s. 36; Veysel Eroğlu, "Tarih Boyunca İstanbul'a Su Veren Kaynaklar", s. 30.

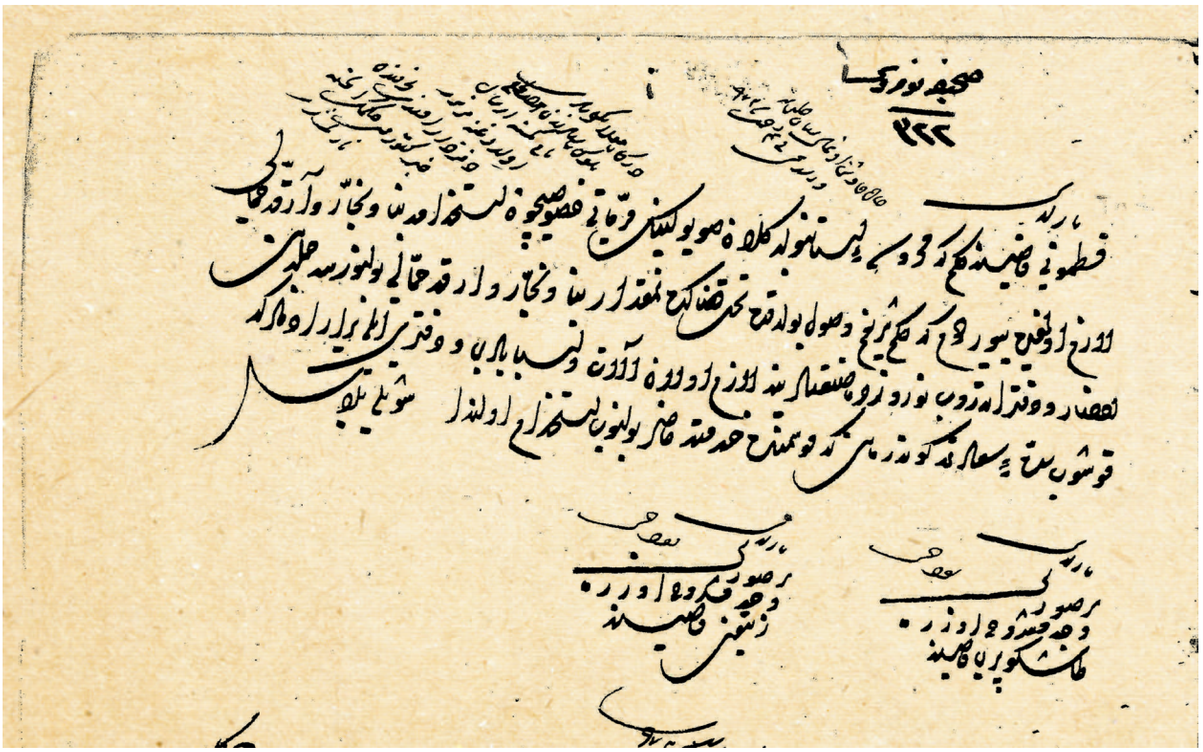

Belge 3: Kastamonu, Taşköprü ve Zeytin kazalarından suyolunda çalışmak üzere İstanbul'a benna, neccar ve hamal gönderilmesine dair hüküm (BOA, MD 6, hk. 682, 4 Receb 972/5 Şubat 1565)

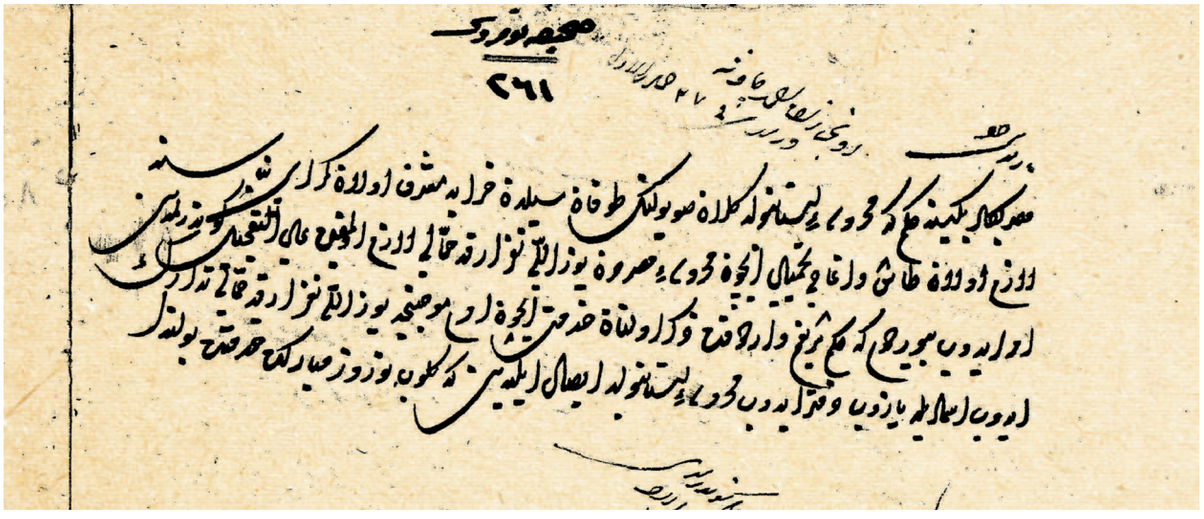

Belge 4: Kemerler inşaatında çalışmak üzere Mısır'dan İstanbul'a 150 hamal gönderilmesine dair hüküm (BOA, MD 6, hk. 555, 27 Cemaziyülevvel 972/31 Aralık 1564)

Resim 3: Mağlova Kemeri

suyolunu ve kemerleri tekrar inşa etmekle görevlendirdi. Kapdan-ı derya Piyale Paşa'yı, emrindeki reisler, azebler ve forsalarla; Yeniçeri Ağası Ali Ağa'yı da yeniçeriler ve acemioğlanları ile birlikte inşaatta nöbetleşe çalışmaya memur etti. Bina eminliğine Sofi Ali Bey tayin olundu ve Rebiülevvel 971/Ekim-Kasım 1563'te çalışmalar başladı[52].

Sel sonrasındaki inşa ve tamir çalışmalarına dair bir eser kaleme alan Eyyûbî, Kanunî Sultan Süleyman'ın, Mağlova Kemeri'ni yapma vazifesini yeniçeri ağasına, Uzun Kemer'i yapma işini de kapdan-ı deryaya verdiğini belirterek kemerlerin tekrar inşasını etraflıca, fakat yeniçerilerin başarısını ön plana çıkartmak suretiyle anlatır. Müellife göre, yeniçeriler, ağalarının nezaretinde görev mahallerine geldiler, Mağlova Kemeri'nden geriye kalan kısımları Mimar Sinan'ın tedbirleri doğrultusunda urganlarla yıktılar ve temelde "*zerre taş*" kalmayacak şekilde eski binayı ortadan kaldırdılar[53]. Kanunî, daha Uzun Kemer'in tamirine başlandığı esnada Piyale Paşa ve emrindeki azeblerin başarısız olduğunu görünce bu işi de yeniçeri ağasına havale etti ve kendisini, "*Edüb tedbîr onunla bu işbu hâli/Sakın olma bu işde lâ'ubali*" diyerek Mimar Sinan'la uyumlu çalışması hususunda ihtar etmekten geri kalmadı[54].

Neccârlar, yayalar, müsellemler, acemioğlanları ve yeniçerilerin gayretli çalışmalarıyla bütün hazırlıklar tamamlanarak yeni inşaata başlandı. Mimar Sinan, Mağlova Kemeri'nin temellerini bu defa daha derin açtırdı. Temel kazılırken zaman zaman yağmur yağması, bilhassa da deredeki suyun tahliyesi, çalışmaları bir hayli güçleştirdi. Deredeki su evvela lağımla başka istikamete yönlendirilmeye çalışıldıysa da muvaffak olunamadı. Nihayet tulumbalar ve dolaplarla gece gündüz aralıksız çekilen su oluklarla inşaat alanından uzaklaştırıldı ve temel açılabildi. Mimar Sinan temele yerleştirdiği "dağ gibi" taşları kireçle karıştırılmış Horasan harcı ile birbirine "*rıhtım*" etti ve "*kinedi*" ile iyice pekiştirdi. Böylece Mağlova Kemeri'nin temelleri yükseldi. Tam da bu sırada kopan şiddetli bir fırtınada tekrar su altında kalan temeller, yeniçeri ağasının emrindeki askerlerle büyük bir gayretle çalışarak suyu kovalarla tahliye etmesi sayesinde hiç yağmur yağmamışçasına temizlendi. Eyyûbî'nin bildirdiğine göre, bu hizmetlerine mukabil Yeniçeri Ağası Ali Ağa, işçilerin, Bina Emini Balık-zâde Defterdar Ali'nin haklarını vermeyerek kendilerine zulmettiğine dair şikâyetlerini padişaha iletip, Balık-zâde'nin azlini ve yerine Defterdar Hasan'ın tayinini rica etti; Kanunî de bu ricayı geri çevirmedi. Ayrıca müellif, padişahın, aslında bu sel sebebiyle Mağlova Kemeri'nin temel inşaatında biriken 15 arşın kadar derinlikteki suyu tahliye etme görevini evvela kapdan-ı deryaya verdiğini ve bütün reisleri, azebleri ve "*kadinalı esirleri*" bu işte çalıştırmasını emrettiğini nakleder. Piyale Paşa, emrindekilerle hem

52 Selânikî, *Tarih*, I, 2-3.

53 Eyyûbî, *Menâkıb*, s. 166-184.

54 Eyyûbî, *Menâkıb*, s. 184-191.

tulumbalar hem de sandallarla gece gündüz suyu boşaltmaya çalışmasına rağmen başarısız olunca işi tatil etmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Kanunî bu vazifeyi yeniçeri ağasına vermiş, o da suyu temizlemiştir[55].

Eyyûbî, "*Şu denlü itdi bünyâdını muhkem/Koparmaz bir daşın Zâl ü Rüstem*" sözleriyle övdüğü temellerin tamamlanmasını müteakip Mimar Sinan'ın Mağlova Kemeri'nin inşasında kullandığı malzemeler ve başvurduğu teknikler hakkında kıymetli malumat verir. Ustaların seher vaktinden akşama kadar yontup hazır ettikleri taşlar şairin dolap olarak adlandırdığı makaralar/vinçler vasıtasıyla iskelelere çıkartılıyor; yeniçeri subaşıları dahi etekleri bellerinde bu işte çalışıyor; duvar ustaları, taşları yerlerine yerleştiriyor, demir kinedilerle ve kurşun akıtarak birbirlerine bağlıyorlardı. Böylece adım adım bina yükselmeye başladı; hilal misali her bir kemer ortaya çıktıkça Kanunî'nin gönlü sürûr buldu. İlk olarak Mağlova Kemeri, ardından şairin ismini zikretmediği ikinci kemer ve nihayet Uzunkemer tamamlanarak şehre tekrar su verildi. Kanunî Sultan Süleyman, Ali Ağa ve Mimar Sinan ile birlikte kemerleri gezdi; halka, inşaatta çalışan ustalara ve yeniçerilere ihsanlarda bulundu, kurbanlar kestirdi. Şehrin yeniden suya kavuşmasıyla ahali büyük bir ıstıraptan kurtuldu. Kemerlerin ihyası ve Kanunî'nin yine Kırkçeşme kapsamında şehirde yaptırdığı çeşmelerle Osmanlı payitahtı Eyyûbî'nin teşbihiyle, "*Sıtanbul oldı güyâ şehr-i Bursa/Vâr idi her kişide mihr-i Bursa*"[56].

Gerek Selânikî[57] gerekse Eyyûbî[58], Mağlova Kemeri ve yıkılan diğer kemerlerin tekrar ihyasının 972/9 Ağustos 1564-28 Temmuz 1565 tarihinde tamamlandığı hususunda mutabıklardır. Buna mukabil, her iki kaynağa da atıfta bulanan araştırmalarda, umumiyetle, 1563'teki selde yıkılan ya da tahrip olan Mağlova Kemeri ve diğer kemerlerin inşalarının/tamirlerinin 1564 yılında tamamlandığı ve Kırkçeşme tesislerinin tekrar hizmete sokulduğu kabul edilmektedir[59]. Ancak arşiv vesikaları, hem suyolları ve kemerlerin yeniden ihyası çalışmalarının 1565'te de devam ettiğini ortaya koymakta hem de bu inşaatın kapsamı ve kaynakları hakkında kıymetli

55 Eyyûbî, *Menâkıb,* s. 192-227. Eyyûbî'nin, önce Mağlova Kemeri'ni yıkan, sonra da yeni inşaatın temellerini su altında bırakan iki ayrı sel hadisesinden bahsetmesi, Anhegger'in belirttiği üzere aynı vekayiinin müellif tarafından iki defa nazmedilip bu tezada rağmen esere dâhil edilmesinden ibaret olabileceği gibi, Piyale Paşa ve emrindeki denizcilerin başarısızlığını büsbütün gözler önüne sermek için oluşturulmuş bir kurgu ya da gerçekten de iki farklı sel hadisesinin tasviri olabilir (bk. Robert Anhegger, "Eyyûbî'nin Menakıb-ı Sultan Süleyman'ı", s. 136).

56 Eyyûbî, *Menâkıb,* s. 228-264. Ayrıca karşılaştırmak için bk. Robert Anhegger, "Eyyûbî'nin Menakıb-ı Sultan Süleyman'ı", s. 126-135.

57 Selânikî, *Tarih,* I, 3.

58 Eyyûbî, *Menâkıb,* s. 260-261; Robert Anhegger, "Eyyûbî'nin Menakıb-ı Sultan Süleyman'ı", s. 135. Eyyûbî'ye istinaden yapılan bazı değerlendirmeler için ayrıca bk. Hüseyin Yorulmaz, "Kırkçeşme", 63-65.

59 Mesela bk. *Tarih Boyunca İstanbul Suları ve İstanbul Su ve Kanalizasyon Sorunu,* s. 27; Ünal Öziş-Yalçın Arısoy, *Mimar Sinan'ın Suyolları,* s. 4-15; Abdullah Martal, "Suyolculuk", s. 1592; Kâzım Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri,* s. 54; Kâzım Çeçen, "Sinan'ın Yaptığı Su Tesisleri", s. 440; Kâzım Çeçen, "İstanbul'da Sinan Tarafından Yapılan Su Tesisleri", s. 105; Kâzım Çeçen, "Mağlova Kemeri" (*Turgan Sabis Sempozyumu*), s. 8-10; Kâzım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları,* s. 37, 45-47; Kâzım Çeçen, "Kırkçeşme Tesisleri" (*DBİA*), s. 2; Kâzım Çeçen, "Mağlova Kemeri" (*DBİA*), s. 239-240; Kâzım Çeçen, "Kırkçeşme Suları" (*DİA*), s. 477; Kâzım Çeçen, "Mağlova Kemeri", *DİA*, XXX, 224; Burhan Oğuz, "Anadolu'da ve Osmanlı'da Su Kültürü", s. 261; Veysel Eroğlu, "Tarih Boyunca İstanbul'a Su Veren Kaynaklar", s. 30-31; Kamil Uğurlu, "Mimar Sinan'ın Su Yapıları", s. 51; Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Sultan Süleyman Devri,* s. 292; Hüseyin Yorulmaz, "Kırkçeşme", s. 61, 64-65; *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Suyun Yönetimi,* s. 29.

bilgiler vermektedir. Mesela, 18 Muharrem 972/26 Ağustos 1564 tarihli bir hükümle Edirne, Ferecik ve İnöz'de ne kadar bennâ ve neccâr varsa, gerekli alet-edevatlarıyla birlikte Yeniçeri Ağası Ali Ağa'nın emrinde suyolunda çalışmak üzere payitahta gönderilmesi emredildi[60]. 27 Cemaziyülevvel 972/31 Aralık 1564 tarihli bir başka hükümle Mısır beylerbeyinden, kemerlerin yapımında taş ve ağaç taşımak için eyaletinden 150 arka hamalını İstanbul'a sevketmesi istendi[61]. O sene suyolunda çalışan yeniçeri ve acemioğlanlarından yararlılığı görülen neferler, rütbe ve akçe ile taltif edildiler[62].

Baharda devam edecek inşaat çalışmaları için de daha kış aylarında hazırlıklara başlandı. 27 Cemaziyülevvel 972/31 Aralık 1564'de, selden tahrip olan İstanbul suyollarının tamirinde çalıştırılmak üzere, Edirne, Üsküp, Siroz, Selanik, İnöz, Gelibolu ve Ferecik kadılarına, kendi kazalarındaki bütün neccâr ve bennâları, bütün alet-edevatlarıyla birlikte Nevruz'dan önce payitahta ulaştırmaları emredildi[63]. 10 Cemaziyülâhir 972/13 Ocak 1565'te çeşitli bölgelerdeki müsellemler ve yayalar, suyolları ve kemerlerde çalışmakla görevlendirildi ve gerekli fermanlar kaleme alınarak yeniçeri ağasının muhzırına teslim edildi[64]. 4 Receb 972/5 Şubat 1565 tarihli hükümle Kastamonu, Taşköprü ve Zeytin kadılarından da, kazalarındaki bütün bennâ, neccâr ve arka hamallarının Nevruz'da İstanbul'da olmalarını sağlamaları istendi[65]. İstanbul kadısına yazılan 26 Receb 972/27 Şubat 1565 tarihli hükümde ise, "*bu sene-i mübârekede hıdmet itmâma irişmeğe niyyet olunmışdur*" denilerek suyolu ve kemerler inşaatında çalışanlara geçen seneden daha fazla orducu tayin etmesi emredildi[66]. Selanik yörükleri[67] ve Aydın müsellemlerinin birinci nöbetlilerinin[68] de bu sene inşaatta görev aldıkları anlaşılmaktadır. Kanun***î***, inşaatta gayretle çalışan yeniçeri efradını o sene de rütbe ve bahşişlerle taltif etti[69].

Bütün bu malumattan hareketle, selden zarar gören Mağlova Kemeri, diğer iki kemer ve suyollarının imparatorluğun geniş maddî ve beşerî kaynakları seferber edilerek 1565 yılının kuvvetle muhtemel yaz yahud en geç güz aylarında ihya edildikleri iddia olunabilir. Öte yandan, ilk inşaatın maliyetinin tespiti ile ilgili temel mesele, hizmete mukabil muafiyet usûlüyle

60 *6 Numaralı Mühimme Defteri,* hk. 77, 18 Muharrem 972/26 Ağustos 1564. Bu hüküm için ayrıca bk. Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591),* İstanbul 1988, s. 16. Hüküm bu eserde sadece Edirne kadısına hitaben yazılmış olarak verilmiştir.

61 *6 Numaralı Mühimme Defteri,* hk. 555, 27 Cemaziyülevvel 972/31 Aralık 1564. Ayrıca bk. Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı,* s. 16-17; *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* I, 76-77; Abdullah Martal, "Suyolculuk", s. 1610.

62 *6 Numaralı Mühimme Defteri,* hk. 267, 14 Rebiülevvel 972/20 Ekim 1564. Ayrıca bk. *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* I, 70-71.

63 *6 Numaralı Mühimme Defteri,* hk. 548, 27 Cemaziyülevvel 972/31 Aralık 1564. Ayrıca bk. *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* I, 74-75; Abdullah Martal, "Suyolculuk", s. 1610.

64 *6 Numaralı Mühimme Defteri,* hk. 599, 10 Cemaziyülâhir 972/13 Ocak 1565.

65 *6 Numaralı Mühimme Defteri,* hk. 682, 4 Receb 972/5 Şubat 1565.

66 *6 Numaralı Mühimme Defteri,* hk. 789, 26 Receb 972/27 Şubat 1565. Ayrıca bk. *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* I, 78-79.

67 *6 Numaralı Mühimme Defteri,* hk. 1014, 13 Ramazan 972/14 Nisan 1565.

68 *6 Numaralı Mühimme Defteri,* hk. 1043, 16 Ramazan 972/17 Nisan 1565.

69 *6 Numaralı Mühimme Defteri,* hk. 1292, 21 Zilkade 972/20 Haziran 1565; bu hüküm için ayrıca bk. *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* I, 80-81; hk. 1300.

işgücü istihdamından ötürü tamirata harcanan toplam meblağın belirlenememesi, bu defa da karşımıza çıkmakta, bize yine kaynaklarda verilen rakamları nakletmekten başka bir seçenek bırakmamaktadır. Mimar Sinan yahud *Tezkiretü'l-Bünyân*'daki derkenarın sahibi, inşa/tamir olunan diğer kemerlerin isimlerini zikretmeksizin, selden tahrip olan Mağlova Kemeri'nin tekrar ihyası için 9.791.044 akçe daha harcandığını söyler[70], ki böylece Kırkçeşme isale hattının her iki inşaatının toplam maliyeti 50.054.107 akçeye çıkmış olur. Konuya dair araştırmalarda gerek sel sonrası yapılan inşa/tamir faaliyetlerinin gerekse Kırkçeşme isale hattının toplam maliyeti konusunda *Tezkiretü'l-Bünyân* kaynak olarak kullanılmıştır. Şu var ki, bazı araştırmalarda, kaynağa sadık kalınarak, sel sonrasında sadece Mağlova Kemeri'nin inşası için 9.791.044 akçe ve Kırkçeşme isale hattının her iki inşaatı için toplam 50.054.107 akçe[71]; bazı araştırmalarda ise, Mağlova Kemeri'nin yanı sıra selde yıkılan ya da tahrip olan diğer kemerler ile suyollarının tamamının tekrar inşası/tamiri için 9.791.144 akçe ve Kırkçeşme isale hattının her iki inşaatı için toplam 50.054.207 akçe[72] harcandığı belirtilmiştir.

Devrin bir diğer müşahidinin verdiği malumat, bu noktada yaşanan karışıklığı giderecek mahiyettedir. Gelibolulu Mustafa Âli, aynı husta, "*ba'dehû sel-i azîm vakı' olub ba'zı yerler yıkılub ta'mîre muhtac olmağla tekrâr doksan sekiz yükden ziyâde akçe sarf olundı ki cem'ân beş yüz yük elli dört [bin] iki yüz yedi akçe oldı* [=50.054.207]" ifadelerini kullanır[73]. Müellifin Kırkçeşme suyolları ve kemerlerinin ilk inşasının maliyetini 40.203.000 akçe olarak verdiği hatırlanacak olursa, onun hesabına göre bu defaki inşa/tamir faaliyetlerinde toplam 9.851.207 akçe harcanmıştır. Dolayısıyla da *Tezkiretü'l-Bünyân*'daki 9.791.044 akçenin sadece Mağlova Kemeri'nin tekrar inşasına sarfedildiğine dair ifadelerin bir zuhûlden kaynaklandığı, bu rakamın sel sonrasındaki bütün inşa/tamir faaliyetlerinin toplam maliyeti olmak üzere telaffuz edildiği anlaşılmaktadır.

XVII. asır Osmanlı müelliflerinden Peçuylu İbrahim Efendi ise, Kırkçeşme isale hattının maliyetini Süleymaniye Camii ile mukayese eder ve "*Hayrât-ı âliyyenin biri dahı Kırkçeşme suyudur... Masârifi dahı câmî'-i şerîf masârifinden çok nâkıs degil. Bunın dahı muhâsebesi beş yüz yedi yük ve seksen bin* [=50.780.000] *akçe olmak üzre görüldügin yazmışlar*" sözleriyle bir başka kaynağa atıfta bulunur[74]. Müellif, açıkça zikretmese

70 Kazım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları, s. 43; Aydın Yüksel, Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Sultan Süleyman Devri*, s. 292.

71 Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Sultan Süleyman Devri*, s. 292, 294; Hüseyin Yorulmaz, "Kırkçeşme", s. 61.

72 Ahmet Refik, *Mimar Sinan* (Kanaat), s. 36; Kâzım Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*, s. 54; Kâzım Çeçen, "Sinan'ın Yaptığı Su Tesisleri", s. 440; Kâzım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları*, s. 47-48; Kamil Uğurlu, "Mimar Sinan'ın Su Yapıları", s. 53.

73 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-ahbâr*, vr. 355b.

74 *Peçevi Tarihi (150b-184a Metin, Edisyon kritik, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü)*, haz. Aysel Yılmaz, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 50 (Bu eser, bundan sonra "*Peçevi Tarihi* (Aysel Yılmaz)" şeklinde kısaltılacaktır). Bu bilgi için ayrıca bk. Kâzım Çeçen, "Sinan'ın Yaptığı Su Tesisleri", s. 440; Abdullah Martal, "Suyolculuk", s. 1591.

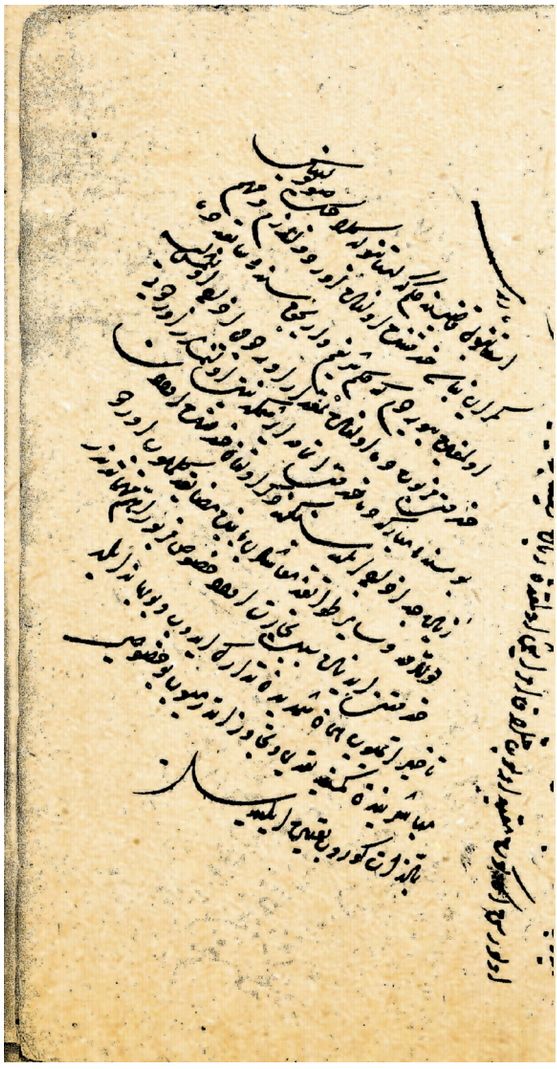

Belge 5: Kemerlerin 1565 yılında bitirilmek istendiğine dair İstanbul kadısına hüküm (BOA, MD 6, hk. 789, 26 Receb 972/27 Şubat 1565)

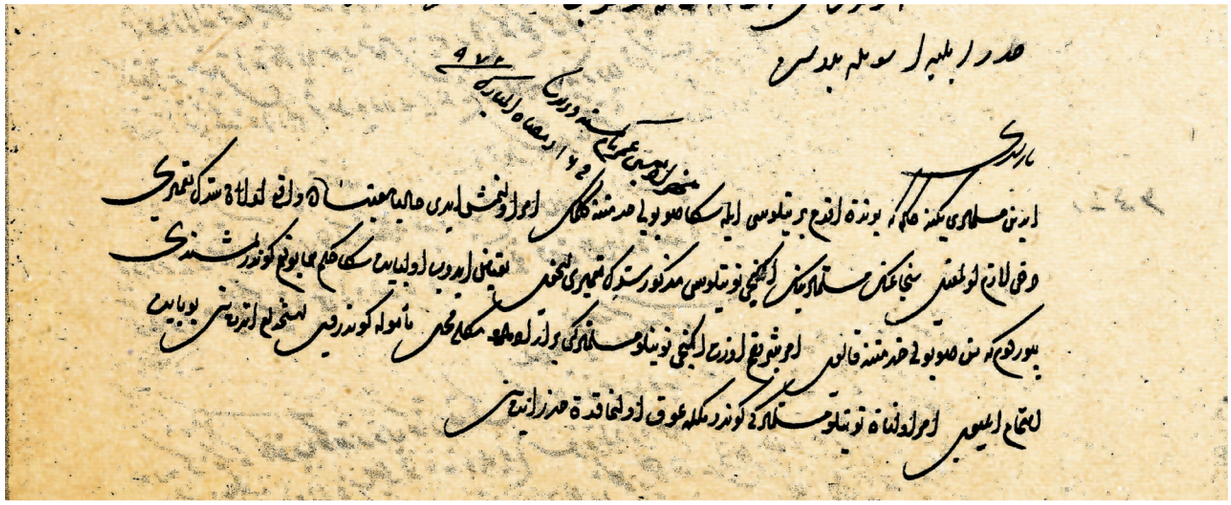

Belge 6: Aydın müsellemlerinin İstanbul'daki suyolunda çalışmakla görevlendirildiklerine dair hüküm (BOA, MD 6, hk. 1043, 16 Ramazan 972/17 Nisan 1565)

de bu rakamla, ilk inşaata ve ardından yapılan tamirata harcanan toplam meblağı kastetmiş olmalıdır.

Batılı kaynaklardan Hammer'in naklettiğine göre Almosnino da, Kırkçeşme isale hattının 500 yük, yani 50 milyon akçeye, o zamanın sikkesine göre 1.100.000 duka altınına mâl olduğunu söyleyerek Osmanlı kaynaklarına yakın bir rakam verir[75]. Ancak 1573'te İstanbul'a gelen Stephan Gerlach, Romalılara mâl ettiği su tesislerini "onarmak ve yenilemek" için Kanunî'nin "16 milyondan fazla altın para harcamış" olduğunu naklederek abartılı bir rakam verir. "Söz konusu su kemerleri Konstantinopolis kentinin en güzel yapılarından biri" diyerek hayranlığını ifadeden de geri kalmaz[76].

75 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* VI, Mütercim: Mehmed Ata, İstanbul 1332, s. 310; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi,* III, haz. Mümin Çevil-Erol Kılıç, İstanbul trz., s. 612. Ayrıca yine Hammer'in naklettiğine göre, Antonio Bigafetta, 1563'te basılan kitabında, Kırkçeşme isale hattı için "150 yük akçe ki üçyüzbin sultanî altın" harcandığını yazmıştır.

76 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü (1573-1576),* I, çev. Türkis Noyan, ed. Kemal Beydilli, İstanbul 2007, s. 79.

Kırkçeşme'nin tekrar ihyası hususunda son olarak ele alınması gereken konu veziriazamın muhalefeti meselesidir. Selânikî Mustafa Efendi'ye göre, Kanunî Sultan Süleyman'ın Kağıthane taraflarındaki suları Roma döneminde olduğu gibi İstanbul'a getirmek için iyi bir mühendis ve mimar olan Kiriz Nikola'yla sık sık konuştuğunu öğrenen Veziriazam Semiz Ali Paşa bu teşebbüsü engellemek için Kiriz Nikola'yı gizlice kaçırtıp hapsetti. Halk arasında dilden dile dolaşan bu haber Kanunî'nin de kulağına ulaştı. Padişah, olan bitenden haberdar değilmişçesine, bir gün Kâğıthane'de topladığı ayak divanında Ali Paşa'ya Nikola'nın nerede olduğu sordu. Veziriazam, "benden izinsiz haddinden fazla para harcadığı için saklanmıştır, birkaç güne kalmaz ortaya çıkar" diyerek kendisini müşkül durumdan kurtardı. Ardından da gerçek niyetini padişaha şu şekilde izah etti: "Hakikaten su getirmek gibi faziletli sevap ve hasenât olmaz. Allah yardım etsin, müyesser olsun. Velâkin padişahım, bu suyun gelmesi ile İstanbul'un her mahallesinde bir çeşme yapılıp sular sebil olduğu zaman çevreden, Arap ve Acem ülkelerinden insanlar gelip üşüşüp, şehirde nüfus izdihamına sebep olurlar. İstanbul'a et, ekmek ve sair iaşe maddelerini yetiştirmek zorlaşır, askerin maişetini sağlamak müşkül hale gelir. Yiyecek fiyatları bozulur ve çift-bozanlar İstanbul'a dolar. Eker biçer taifesi yerlerini boş bırakıp terkederler. Padişahımın saltanat döneminde her ne zahmet ve meşakkat olsa çekilir. Ama sizden sonra gelen evladınızın saltanatları zamanları ziyade müşkül olacaktır". Padişahın cevabını ve hikâyenin devamını anlatmayan Selânikî, "*fi'l-hakika otuz yıldan sonra saltanata lâzım gelecek müzâyakayı kayırup haber virmişlerdir*" diyerek Ali Paşa'nın vukufiyetini metheder[77].

Kırkçeşme isale hattının inşasına dair araştırmalarda Veziriazam Rüstem Paşa'ya mâl edilerek nakledilen Selânikî'nin bu anlatımına ihtiyatla yaklaşılması gerekir. Zira ilk olarak, Selânikî'nin verdiği malumat devrin diğer kaynakları ile teyit edilememektedir. İkincisi ve

77 Selânikî, *Tarih,* I, 3-4.

daha da ehemmiyetlisi Selânikî, Veziriazam Ali Paşa'nın Kiriz Nikola'yı, Kanunî'nin "İstanbul'a su getirmek endişesine düşüp ekser zamanda Kâğıthane taraflarına ava gittiği", buradaki harap Roma suyollarını müşahede ve bu konuda Kiriz Nikola ile sohbet ettiği günlerde hapse attırdığını yazmaktadır. Hâlbuki Semiz Ali Paşa 1561'de veziriazamlığa getirildiğinde Kırkçeşme suyollarının ilk inşaatı sona yaklaşmıştı. 1563 yılında yapılan ise, Selânikî'nin resmettiği gibi yeni bir suyolu inşaatı değil yalnızca selden tahrip olan tesislerin ihyası idi. Bu sebeple Selânikî'nin Semiz Ali Paşa'ya *"fikr-i me'âl ve âkıbet-endîşlik bâbında, umûr-ı mülk ü millet husûsında ferâset ü keyâsetleri"*[78] ile söylettiği sözleri, Erhan Afyoncu'nun belirttiği üzere[79], müellifin kendi zamanına kadar İstanbul'da yaşanan nüfus artışı ve bundan kaynaklanan menfî durumun sebebi olarak gördüğü Kırkçeşme isale hattının yapılmasına yönelik şahsî tenkitleri olarak değerlendirmek gerekir.

78 Selânikî, *Tarih*, I,

79 Erhan Afyoncu, "Semiz Ali Paşa", *DİA*, XXXVI, 495-496.

III) Muasır ve Muahhar Müelliflerin Kaleminden Mağlova Kemeri ve Kırkçeşme Suyolu

Selanikî Mustafa Efendi'nin Veziriazam Ali Paşa'nın ağzından naklettiği tenkitler bir tarafa bırakılırsa, Kırkçeşme suyolları ve Mağlova Kemeri ile diğer kemerler muasır ve muahhar Osmanlı müellifleri ve Batılı yazarlar tarafından sitayişle anılmıştır. Meselâ Mağlova Kemeri ve Kırkçeşme isale hattının ilk inşası yıllarında İstanbul'da bulunan fakat inşaat tamamlanmadan Osmanlı payitahtından ayrılan Habsburg Elçisi Busbecq, bu büyük projeyi, "[Kanunî Sultan] Süleyman'ın ulaşmak istediği üç tutkusu olduğu söylenir: gerçekten muhteşem bir yapı olan caminin tamamlandığını görmek, eski su kemerlerini tamir ettirerek İstanbul için gereken suyu temin etmek ve Viyana'yı zaptetmek. Bunlardan ilk ikisinde başarılı oldu ama üçüncüsünde kösteklendi -ümit ederim sonsuza dek"[80] sözleriyle değerlendirir.

80 Ogier Ghiselin de Busbecq, *Türk Mektupları, Kanunî Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, çev. Derin Türkömer, İstanbul 2014, s. 251.

Kanunî Sultan Süleyman'ın hayratı, Busbecq'in haleflerinden David von Ungnad'ın da merakını cezbetmiş, Habsburg elçisi 8 Ocak 1577'de üç arabalık maiyetiyle su kemerlerine hususî bir gezi tertiplemiştir. Bu heyette yer alan Gerlach, izlenimlerini şu sözlerle nakleder: "...gideceğimiz yer şehirden üç-dört Alman mili mesafededir. Birinci su kemeri şehir dışına gidenin solunda kalır ve üst kısmında 10, alt kısmında ise yedi kemerden ibarettir. İkincisinde [**Mağlova Kemeri**] ise yukarda ve aşağıda dörder tane olmak üzere üstüste sekiz büyük kemer vardır. Her iki yanında da çok daha küçük boyda üstüste ikinci ve üçüncü kemerler bulunur. En alttaki büyük kemerin içinden su akar, üsttekilerin üzerinden yürümek mümkündür, onlar birer kapıya benzerler. İkinci kemerden sonra büyük bir kazana benzeyen bir havuza geliniyor. Etrafı bir duvarla yerden yükseltilmiş ve güzel kesme taşlarla inşa edilmiş olan bu yuvarlak çanak, toprağın çok derinlerine kadar iniyor. İki dağdan gelen su burada birikiyor ve bir kapaktan ikinci su

yoluna akıyor. Üçüncü su kemeri sağ tarafta ve üstüste üç kattan ibaret. En üst katta 21, orta katta 11 veya 12 ve en altta altı kemer var. Bu katların birincisinde ve ikincisinde, tıpkı ikinci su kemerinde olduğu gibi, boydan boya yürümek mümkün. Duvarları kesme taştan 20 ayak kalınlığında örülmüş ve yukarıya doğru daralmaktadır. Böylece her iki tarafta çevresinde dolaşabilecek genişlikte bir yer kalmaktadır. Dördüncü su kemeri kuzeyde ve üçüncünün yakınlarındadır, arada güzel bir çayırlık bölge var ve sağda da bir Rum köyü bulunuyor. Bu su kemeri de, birinci ve ikinci su kemeri gibi, üstüste iki geçitten ibaret. Üstteki kemer 50 [okunamayan işaret], alttaki ise 48 olup, ikisi de oldukça yüksek. Sultan Süleyman eski taşların üst yüzeyini yontturmuş olduğundan yeni gibi görünüyorlar. Sabah kahvaltımızı bu su kemerlerinin bulunduğu yerde yaptık. Daha ötelerde birçok başka küçük suyolları var da var, her biri sadece dört-beş kemerden ibaret. Bu suyolları suyu bir dağdan bir ilerdeki dağa iletiyorlar. Yerin altında da kayaların ve toprağın içine oyulmuş ve etrafı taşlarla çevrilmiş küçük suyolları bulunuyor, bunlar suyu Konstantinopolis'e kadar getiriyor ve su burada ayrı ayrı yerlere taksim ediliyor. Su kemerlerine giden yol, tatlı suların [Kâğıthane ve Alibeyköy] bulunduğu yerden, iki dağın arasındaki bir vadiden geçiyor. Şehirden bir buçuk mil ötede, solda bir köye ve biraz sonra da sağ tarafta bir köye varılıyor. Orada suyun üzerinden geçen bir köprü bulunuyor... "[81].

Gerlach'dan bir sene sonra İstanbul'a gelen Schweigger de, diğer birçok seyyah gibi suların Tuna Nehri'nden geldiği hatasını tekrarlayıp, Kırkçeşme tesislerinden hayranlıkla bahseder: "Konstantinopolis kentindeki en önemli yapıların başında cinsterna -su evi (sarnıç)- ve aquaeductus -su kemeri- gelir… Bundan başka, şehrin bir mil uzağında, açık alanda inşa edilmiş çok yüksek su kemerleri bulunmaktadır. Tuna nehrinin suyu, bunların üzerine döşenmiş birbirine ekli kurşun borulardan geçirilerek kente getirilir. Kemerler, suyun dağlar, vadiler üzerinden dümdüz bir yol izleyerek kente ulaşmasını sağlayacak şekilde düzenlenmiştir. Suyun Tuna nehrinden kente gelmesi için iki günlük yol aşması gerekir. Suyun içine zehir katılmasını önlemek ve su kaynağını korumak için, birinci su kemerinin başında birçok askerin bulundurulduğu rivayet edilmektedir. Kemerler sadece vadilerde bulunur ve yükseklikleri en yakın dağın doruğu hizasındadır. Böylece kemerin üzerinden geçirilen borular suyu alıp dağın tepesinden aşırır ve öteki vadiden geçen kemere devreder. Bu yapılar çok pahalıya mal olmuştur ve Yunan imparatorlarının yaptırdığı bu su yolları gerçekten imparatorlara layık bir düzenlemedir. Türk hükümdarları da bunlara benzer birkaç su kemeri yaptırmışlardır. Kemerlerin kalınlığı 14 ayaktır"[82].

81 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü (1577-1578)*, II, çev. Türkis Noyan, ed. Kemal Beydilli, İstanbul 2007, s. 508-509.

82 Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk, 1578-1581*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2004, s. 144.

Eserini yüzyılın sonunda, 1595'te kaleme alan Alman tarihçi Lewenclau da Kırkçeşme isale hattını okurlarına şöyle tanıtır: "[Kanunî] Sultan Süleyman'ın en büyük arzusu, ölmeden evvel üç önemli niyetini gerçekleştirmenin kendisine nasip olmasıydı. Bunların birincisi, tarih kitaplarında Valens ve Valentinus adıyla anılan imparatorun İstanbul'a su getirmek için ilk kez inşa ettirdiği "Aquæductum" denen su kemerlerini tamir etmek ve yenilemek; ikincisi, denizin bu iki kolu üzerine kurulmuş olan bu oldukça geniş köprüleri yeniden inşa ettirmek; üçüncüsü, Avusturya'nın Viyana şehrini fethetmekti. Sultan Süleyman Viyana'ya iki sefer düzenlemesine mukabil, bu şehri alamadan geri dönmek zorunda kalmış olmasını bir türlü içine sindirememiştir. Sultan Süleyman'ın ilk iki dileği yerine gelmiştir. Bunlardan birincisi ile bir hükümdara yakışır bir eser yaratmış ve takriben 20 İtalyan mili uzaklıktan payitahta su getirmeyi başarmıştır. İkinci arzusu olan köprülerin inşaatını da tamamlamıştır. Lâkin, her şeye kadir Ulu Tanrı zavallı Hristiyanlara acıdığından, üçüncü dileğinin gerçekleşmesine ve acımasız bir zorbanın Almanya'nın ortasına kadar ilerlemesine meydan vermemiştir"[83].

1616-1618'de İstanbul'u ziyaret eden ve buraya gelmeden önce Lewenclau'yu okuduğu anlaşılan Werner ise Kırkçeşme tesisleri hakkında şunları yazar: "Bu vesile ile Sultan Süleyman'ın gerçekleşmesini umduğu en önemli arzularını da burada belirteyim: Sultan, ölmeden önce Tanrı'ndan üç arzusunu gerçekleştirmesini nasip etmesini dilemiş: Birincisi, Aqua ductum adı verilen ve Konstantinopolis'e içme suyunu getiren su kemerlerini yenilemek ve inşa etmek, ikincisi oldukça geniş olan bu deniz uzantılarının üzerinden aşan köprüleri onarmak, üçüncüsü de Avusturya'ya sefer düzenleyip Viyana'yı almak… Sultan her iki dileğini gerçekleştirmeyi başarmıştır: Çok özel becerilerin ve şaşılacak yeniliklerin uygulanmasıyla, kente yetecek kadar tatlı suyun 5 mil uzunluğundaki yoldan, kurşun borulardan geçirtilerek Konstantinopolis'e getirilmesi başarılmış ve bu su 2000 çeşmeye dağıtılmıştır. Sultan, bununla da gerçekten bir hükümdara yakışır önemli bir işi başarmıştır. Ayrıca daha önce birkaç kez sözünü ettiğim diğer köprüleri de büyük harcamalarla yenilemiştir. Ama üçüncü dileğinin yerine gelmesini, düzenlediği iki büyük sefere rağmen, Tanrı nasip etmemiştir"[84].

Kırkçeşme suyolları ve kemerlerinin inşası hakkında -muhtasar da olsa- malumat veren az sayıdaki muasır Osmanlı müelliflerinden biri, 1571 senesinde vefat eden Nişancı Ramazan-zâde Mehmed Paşa'dır. Müellife göre, Kanunî, şehre uzak mesafelerden "*lezzet ü safâda mâ-i cennetü'l-me'vâ gibi hayat-bahşâ-yı cümle eşyâ*" sular getirmek için bir hayli hazine sarfetmiş, "*acâib binâ-yı bülend tarfa-i esâs bî-mânendle âlî kemerler*" yaptırıp, çeşmeler ve havuzlar

83 Johannes Leunclavius, *Neuwe Chronica Türkischer Nation,* Frankfurt 1590, s. 353.

84 Crailsheimli Adam Werner, *Padişahın Huzurunda, Elçilik Günlüğü 1616-1618*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2011, s. 54.

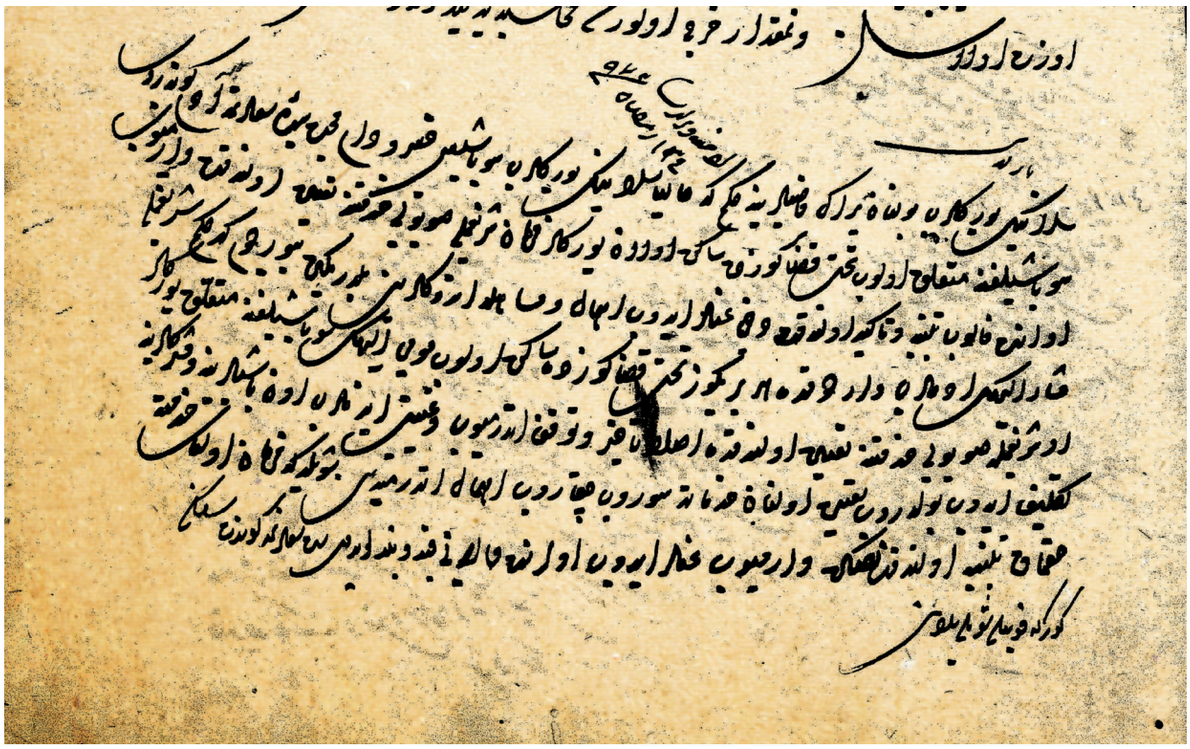

Belge 7: Selanik yörüklerinin İstanbul'daki suyolunda çalışmakla görevlendirildiklerine dair hüküm (BOA, MD 6, hk. 1014, 13 Ramazan 972/14 Nisan 1565)

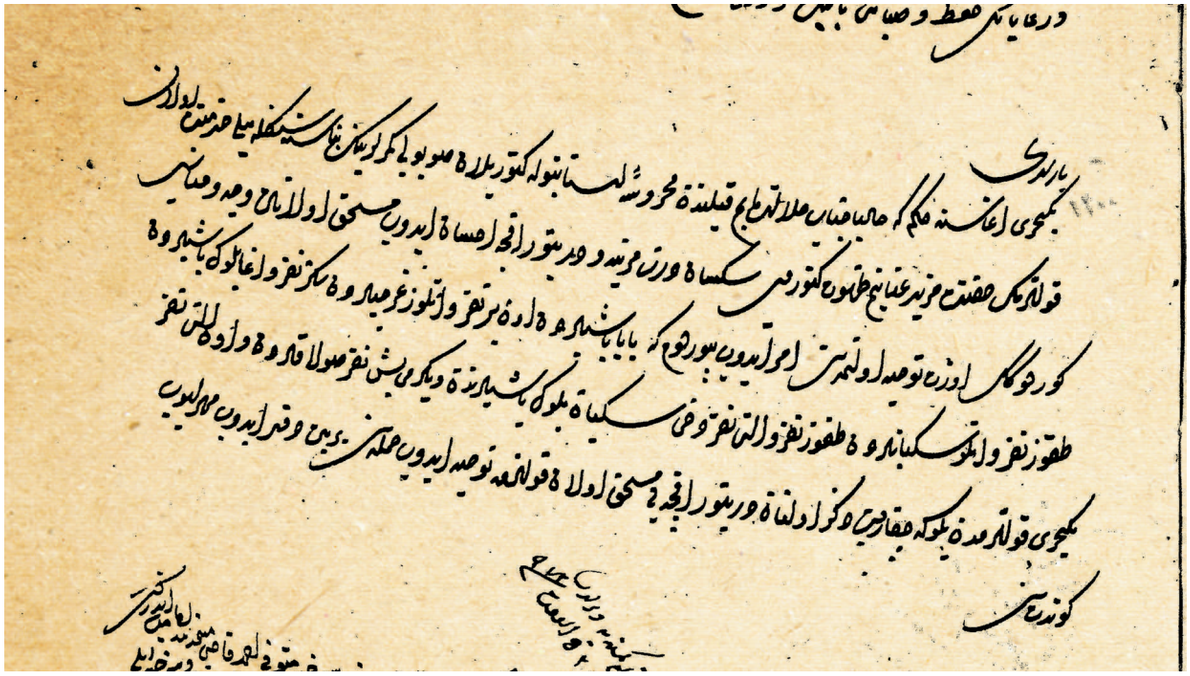

Belge 8: Suyolu inşaatında gayretle çalışan yeniçerilerin rütbe ve bahşişlerle taltif edilmelerine dair hüküm (BOA, MD 6, hk. 1292, 21 Zilkade 972/20 Haziran 1565)

inşa ettirmiştir. Bu sayede şehrin içinde, sürekli Nil Nehri gibi sular akmaktadır[85].

XVI. asrın en büyük Osmanlı âlimlerinden ve tarihçilerinden Gelibolulu Mustafa Âli de, Kırkçeşme isale hattından İstanbul'a gelen suyu, "*icrâ-yı enhâr*" olarak tavsif eder. Bu su payitahta getirilmeden önce halkın su kıtlığından muzdarip olduğunu ve bilhassa yaz aylarında büyük sıkıntı yaşadığını; suyun gelmesiyle herkesin rahatlığa kavuştuğunu kaydeder[86].

XVII. asır müelliflerinden Hasan Bey-zâde, Kırkçeşme isale hattı hakkındaki müspet kanaatini, Ramazan-zâde'nin yazdıklarını kendi eserinde nakletmek suretiyle gözler önüne serer[87]. Peçuylu da, "*Hayrât-ı âliyyenin biri dahı Kırkçeşme suyudur. Zikr olınan enhâr İstanbul'a cereyân itmezen evvel herkes bir içim suya muhtâc ve kemâl-i müzâyaka ve kıllet çekilürmiş. Ol bâbda olan mesûbât-ı 'azîme ümîddir ki hasenâtı defterlerinin dibâcesi vâki ola*"[88] sözleriyle Kanunî Sultan Süleyman'ın hayratını yâd eder.

Seyyah-ı âlem Evliyâ Çelebi, Kırkçeşme suyolları dâhilinde yapılan kemerler hakkında şunları yazar: *"Sene () târîhinde Süleymân Hân on bin kîse harc edüp bu mahalden İslâmbol'a bin bir göz cisrler ile âbı nâbdan nişân verir su getirmişdir kim hakkâ bu binâlar kârı dîvi Süleymân'dır kim makdûrı beşer değildir. Ba'zı kemerler bir dağdan bir dağ mâbeyninde vâkı' olup üçer kat eflâke ser çekmiş kehkeşân-âsâ kemerlerdir kim vâcibü's-seyrdir"*. Seyyahımız Mu'allak Kemerler adıyla zikrettiği Mağlova Kemeri'ni ise, *"üç tabakadır kim biri biri üzre üç kat tâkı kisrâlardır. Evvel tabakası kehrîz-misâldir kim içinde atlı âdem mızrağıyla girse mümkündür kaddi kâmil altmış beş zirâ'ı âlîdir, temeli kâmil on sekiz zirâ'dır"* şeklinde tasvir eder[89].

IV) XIX. Yüzyılda Mağlova Kemeri'nde Yapılan Tamirler

İnşa edildiği zamandan itibaren yerli ve yabancı müelliflerin hayranlığını kazanan Mağlova Kemeri ve Kırkçeşme isale hattının diğer yapılarının günümüze ulaşmasında, bu tesislerde XIX. asırda yapılan tamirler son derece önemlidir.

II. Mahmud, XIX. yüzyılda Mağlova Kemeri'ndeki ilk tamiratın emrini vermiştir. 15 Ramazan 1234/8 Temmuz 1819 tarihli bir belgeye göre, Mağlova Kemeri, Güzelcekemer ve sair kemerler ile Halkalı suyolları, II. Mahmud'un emriyle Süleymaniye Vakfı mütevellisi nezaretinde tamire alındı[90]. Ancak II. Mahmud, bununla yetinmeyip Sadrazam Derviş Mehmed

85 *Tevki'i Mehmed Paşa'ya Göre Osmanlı Tarihi*, haz. Zafer Karakuş, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1992, s. 178.

86 "El-hakk belde-i kebîre-i İstanbul zikr olunan mâ-i câri getürilmezden evvel halkının su kılletinden ızdırâbı ve eyyâm-ı hârrede mevkibi tef ü tâbile bec ü tâbı mukarrer iken hazret-i hüdâvendigâr icrâ-ı enhâr ile müberrât-ı bî-şümâr buyurıldan beri teşneler sîrâb ve ateş vadileri halkın gözleri gözelerine ayn-ı serâb oldu", bk. Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-ahbâr*, vr. 355b.

87 *Hasan Bey-zâde Târîhi, Metin (926-1003/1520-1595)*, II, haz. Şevki Nezihi Aykut, Ankara 2004, s. 160-161.

88 *Peçevi Tarihi* (Aysel Yılmaz), s. 50. Ayrıca bk. Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, I, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1981, s. 298.

89 Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 260-261.

90 *Osmanlı Belgelerinde Sultangazi*, I, haz. Önder Bayır-Raşit Gündoğdu-Ebul Faruk Önal, İstanbul 2012, s. 92-93.

Paşa'yı kemerler ve bentlerin durumunu bizzat tetkik için bir keşif gezisi yapmakla görevlendirdi[91].

Sadrazam Mehmed Paşa, Muhasebe-i evvel Hasan Tahsin Efendi'yi, bu işe memur olan Ataullah Efendi'yi, şehreminini, su nâzırını ve mimar ağayı maiyetine alıp Perşembe günü bentlerle kemerleri gezdi ve gördüklerini dönüşte bir takrirle saraya bildirdi. Bu takrire göre, Mağlova Kemeri, Bakraç Kemeri, Uzunkemer, Kırıkkemer, Ayvadbendi ve Güzelcekemer'in tamamının lağımları, bazılarının büzülme duvarları ile döşemeleri ve bu kemerlere mülhak çeşitli lağımlar az ya da çok tamire muhtaç durumdaydılar. Bundan ötürü de "*Kırkçeşme mâ-i lezizi*"nden yirmi lüleden fazla su boşa akıyordu. Mehmed Paşa, Kırkçeşme suyu lağımlarında lazım gelen tamiratın tahminen ne kadar para sarfıyla mümkün olacağını etrafındakilere sorduğunda kendisine 200 bin kuruşa çıkacağı söylenmişti. Ancak, daha önce su nâzırı, bu tamiratın 50-60 bin kuruşa yapılabileceğini bildirmişti. Takririnde bu iki rakam arasındaki büyük farka dikkat çeken Sadrazam Derviş Mehmed Paşa, lağımlardan ayrı olarak kemerler ve bentlerin layığı veçhile tamirinin tahminen 100-200 bin kuruşa çıkacağını düşünmektedir. Bu yüzden de, haftaya aynı gün, ilk gezide yanında olan şahıslara ilaveten, Süleymaniye Vakfı Mütevellisi Hazinedâr Ömer Efendi, ona vekâleten vakfın idaresine memur Süleyman Efendi, Kirkor Kalfa, Sultan Bâyezid ve Süleymaniye suyolcularını maiyetine alıp tamir edilecek yerleri tekrar tedkik, masrafı kati olarak hesap ve evkafa cari suların miktarına göre her vakfın hissesine düşen tamir masrafının ayrı ayrı gösterileceği bir keşif defterleri hazırlamak için padişahtan izin istedi. II. Mahmud da bu talebi kabul etti[92]. Aynı yıl suyolları kısmen Hasan Tahsin Efendi marifetiyle tamir olundu; Sineklikemer ile Güzelcekemer arasındaki lağımların tamiri kışın girmesi nedeniyle mevsimine tehir edildi; Hasan Tahsin Efendi'nin başka memuriyete tayini münasebetiyle de geriye kalan tamiratın Kasapbaşı Hasan Efendi nezaretinde tamamlanması kararlaştırıldı[93]. Kemerlerin tamiratı, ancak 1236/1820-1821 senesinde tamamlanabildi[94].

II. Mahmud'un suyolları, kemerler ve bentlerde yaptırdığı genel tamiratı müteakiben Sultan Abdülaziz, Mağlova Kemeri'nde çok daha kapsamlı bir tamirat yaptırdı. Ekim 1850 tarihli vesikalara göre, yapılan ilk keşifte Mağlova Kemeri'nin tamir masrafı 657 bin kuruş olarak belirlendi. Fakat Hazine-i Evkaf'tan tayin edilen memur, evvel emirde kendisine 100 bin kuruş ödenmesi, çalışmalara başlayınca haftada 10 biner kuruş verilmesi, sonradan daha fazla masraf gösterdiği takdirde kabul olunmaması, bu suretle

91 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları*, I, s. 398-399, 1234/1818-1819 tarihli tezkire.

92 *Osmanlı Belgelerinde Sultangazi, I, 112-114; İstanbul'un Tarihi Su Yolları*, I, 402-404. Bu belge ilk eserin nâşirleri tarafından 29 Zilhicce 1234/19 Ekim 1819; ikinci eserin nâşiri tarafından 1234/1818-1819 olarak tarihlendirilmiştir.

93 *Osmanlı Belgelerinde Sultangazi, I, 116-117; İstanbul'un Tarihi Su Yolları*, I, 408-409. Bu belge ilk eserin nâşirleri tarafından 29 Zilhicce 1235/7 Ekim 1820; ikinci eserin nâşiri tarafından 1235/1819-1820 olarak tarihlendirilmiştir.

94 İstanbul*'un Tarihi Su Yolları*, I, 410-411, 1236/1820-1821 tarihli tezkire.

toplam 450 bin kuruş masrafla tamiratı yapmayı taahhüt etti. Bu talep kabul ve mezkûr masrafın sonradan lazım gelen mahallerden tahsili Evkaf Nezareti'ne havale edildi[95].

Mağlova Kemeri'nin tamiratı 1852'ye gelindiğinde hâlâ devam ediyordu. "*Kırkçeşme suyunun ana tarîkinde bulunan... kebîr*" kemerin harap olan yerlerinin su nâzırı marifetiyle keşfolunan noksanı ile vuku bulan 435.288 kuruş tamir masrafının Evkaf-ı Hümâyûn nâzırının takriri doğrultusunda Hazine-i Şahane'den verilmesi, bunun Evkaf ile Hazine-i Hassa nâzırlarına havale edilmesi Meclis-i Vâlâ'da uygun bulundu ve Sultan Abdülaziz tarafından da tasdik edildi. Meclis-i Vâlâ, 29 Zilhicce 1268/14 Ekim 1852'de bu minvalde Maliye ve Hazine-i Hassa nâzırlarına emir yazdı[96].

Müetakip günlerde Mağlova Kemeri'nin tamiratında çalışan ameleler, Meclis-i Vâlâ'ya başvurarak, yevmiyeleri olan 50 bin kuruşun Su Nâzırı Tevfik Bey'in zimmetinde bulunduğunu, bu yüzden perişan olduklarını arz ettiler. Meclis-i Vâlâ da, 26 Safer 1269/9 Aralık 1852'de Zaptiye Müşiriyeti'ne konunun araştırılmasını ve icabının yapılmasını emretti[97].

Sultan Abdülaziz'in saltanatının hemen başında, Evkaf Nezâreti, Meclis-i Vâlâ'ya müracaat ederek Halkalı ve Kırkçeşme suyolları, bentleri ve kemerlerinde, bunların harap olması daha sonra "*ihtiyacât-ı umûmiyeye dokunacağı*" için derhal tamirat yapılması gerektiğini, yapılan keşifte tamirat masrafının tahminen 5.013 kese olacağının belirlendiğini bildirdi. Sultan Abdülaziz, Meclis-i Vâlâ'nın kendisine havale ettiği talebi, 24 Rebiülahir 1278/ 29 Ekim 1861 tarihli irade ile kabul etti[98]. Mağlova Kemeri'ni de kapsayıp kapsamadığını tespit edemediğimiz bu umumî tamirat 1862 yılında kısmen hayata geçirildiyse de sadrazamın 19 Cemaziyülahir 1280/1 Aralık 1863 tarihli tezkiresine göre yapılan çalışmadan istenen netice alınamadı. Bu yüzden Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmede, Evkaf Nezâreti'nin şimdilik elzem olan mahallerde 12 bin kuruşa gerçekleştirileceği keşfolunan tamiratı süratle tamamlanması, genele yönelik tamiratı ise bahara bırakması kararlaştırıldı. Dolmabahçe Sarayı'ndan kaleme alınan cevabî irade ile bu karar tasdik edildi[99].

Bu tamirat çalışmalarının yetersiz kaldığı, 1882 yılında kaleme alınan bir rapora yansımıştır. Rapora göre, Kırkçeşme suyollarının Mağlova Kemeri'nin başında toplandığı kısmı gayet dar olduğundan burada bir hayli su boşa akmakta, ayrıca Cebeciköy yakınlarındaki bent ile Mağlova Kemeri arasındaki suyollarında

95 *Osmanlı Belgelerinde Sultangazi*, I, 130-133, [29 Zilkade 1266/6 Ekim 1850], 1 Zilhicce 1266/8 Ekim 1850 ve 2 Zilhicce 1266/9 Ekim 1850 tarihli vesikalar. Son iki belge için ayrıca bk. *İstanbul'un Tarihi Su Yolları*, II, 46-47.

96 *Osmanlı Belgelerinde Sultangazi*, I, 134-135.

97 *Osmanlı Belgelerinde Sultangazi*, I, 136-137.

98 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları*, II, 96-97, 23 Rebiülahir 1278/ 28 Ekim 1861 tarihli tezkire ve 24 Rebiülahir 1278/ 29 Ekim 1861 tarihli cevabî irade.

99 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları*, II, 110-111, 19 Cemaziyülahir 1280/1 Aralık 1863 tarihli tezkire ve 20 Cemaziyülahir 1280/2 Aralık 1863 tarihli cevabî irade.

da yer yer çökmeler yaşanmaktaydı. Kırkçeşme suyolları ve bentleri birkaç sene içinde tamir edilmezlerse İstanbul'a gelen suyun oldukça azalması mukadderdi. Üstelik Halkalı suyollarının hâli de bundan farklı değildi[100]. Bu rapor üzerine II. Abdülhamid 1882 yazında su bent ve yollarının tamirini emretti. Teşkil edilen komisyon Halkalı suyollarından tamir çalışmalarını başlattı[101]. Kırkçeşme isale hattındaki çalışmalar ise daha ziyade, suyolları üzerindeki ağaçların köklerinin kesilmesi ve lazım gelen mahallerin tamiri ile sınırlı tutuldu[102]. 1890'da Kırkçeşme suyollarının yıkılan bazı bölümlerinde umumî bir tamirat yapılmışsa da bu kapsamda Mağlova Kemeri'nin de ele alınıp alınmadığı tespit edilememektedir[103].

Eylül 1893'teki sel ve bilhassa 10 Temmuz 1894'teki şiddetli deprem[104], şehrin geneli ve diğer suyolları gibi Kırkçeşme isale hattına büyük zarar verdi. Sadaret, 24 Muharrem 1312/28 Temmuz 1894 tarihli tezkiresiyle Evkaf Nezareti'ne, Kırkçeşme suyollarının tamiratının tayin olunacak memurlar nezaretinde hızlıca tamamlanmasını, ayrıca Mağlova Kemeri'nin bundan sonra bir daha tahrip edilmemesi hususunda kemerin muhafazasıyla görevli suyolcuların ve civardaki karakolların uyarılmasını emretti. Evkaf nâzırı ise, 27 Muharrem/31 Temmuz tarihli cevabında, tamirat için gerekli malzemeyi satın alacak ve mahalline sevkedecek, icabında çalışmaları denetleyecek dört kişilik bir komisyon kurulmasını; Büyükbend'den Ayasofya'ya kadar uzanan Kırkçeşme suyolunun altı çalışma bölgesine ayrılmasını; her bölgeye Hazine kâtiplerinden iki mutemed ve birer suyolcu tayin edilmesini; ayrıca devamlı inşaat bölgelerinde dolaşıp yapılan çalışmaları mimarî olarak teftiş etmek üzere Şehremâneti'nden iki mühendis ve memur görevlendirilmesini önerdi[105].

İlk teşkil edilen komisyon, Kırkçeşme suyollarında yapılacak tamirat için 2 milyon küsur kuruşluk bir bedel belirledi. Bu meblağı fazla bulan Evkaf Nezâreti, 9 Safer 1312/12 Ağustos 1894 tarihli tezkireyle, yeni bir keşif yapılması ve tamirata nezaret etmek üzere Şehremâneti mühendisleri, Su Nezâreti memurları ve sair münasip zevattan mürekkep bir başka heyet oluşturulmasını arzetti. Yıldız Sarayı, bu talebi, "*ilk he'yet-i keşfiye erbâb-ı ihtisâsı ve namusdan intihâb olunup ve iş bir defa keşf ile bitirilüp tekrâr bâ-tekrâr icrâ-yı keşfiyât ile izâ'a-i evkât edilmemesi*", bir an evvel tamiratın bitirilmesi şerhiyle kabul etti[106]. Komisyon meselesini müteakip Evkaf Nezâreti, Kırkçeşme suyolları ve uhdesindeki

100 *Osmanlı Belgelerinde Sultangazi,* I, 180-188, 26 Kanun-ı evvel 1297/7 Ocak 1882 tarihli rapor.

101 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* II, 166-167, 13 Receb 1299/31 Mayıs 1882 tarihli tezkire ve cevabî 25 Receb 1299/12 Haziran 1882 tarihli irade.

102 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* II, 168-169, 9 Şevval 1299/24 Ağustos 1882 tarihli tezkire ve cevabî 13 Şevval 1299/28 Ağustos 1882 tarihli irade

103 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* II, 198-199, 12 Muharrem 1308/28 Ağustos 1890 tarihli irade ve 15 Muharrem 1308/31 Ağustos 1890 tarihli cevabî irade.

104 Bu deprem hakkında bk. Vahdettin Engin, "Sultan II. Abdülhamid Döneminin Büyük Afeti: 10 Temmuz 1894 Depremi", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi,* ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, s. 427-438.

105 *Osmanlı Belgelerinde Sultangazi,* I, 244-245. Ayrıca depremden zarar gören Halkalı, Turunçluk, Fatih, Bâyezid, Süleymaniye, Hekimoğlu Ali Paşa, Cerrahpaşa, Bayrampaşa ve Kocamustafapaşa suyollarında tamirat yapılmasına dair Ağustos 1894 tarihli vesikalar için bk. *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* II, 228-231, 234-235.

106 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* II, 238-239, 10 Safer 1312/1 Ağustos 1310/13 Ağustos 1894 tarihli irade.

Mağlova Kemeri / İstanbul

diğer hayrâtın tamiratına sarfetmek için, Maliye Nezâreti'nden alacağı olan 6.152.000 kuruşu ödemesini istedi. Ancak Maliye Nezâreti, bu meblağı ödemesinin mümkün olmadığını, depremde hasar gören yapıların tamiratında harcanmak üzere Osmanlı Bankası'ndan alınan 250 bin liralık krediden Evkaf Nezâreti'ne 8-10 bin liranın verilebileceğini bildirdi. Sadaret'in teklifiyle II. Abdülhamid, 2 Rebiülevvel 1312/3 Eylül 1894'te, Evkaf Nezâreti'ne mezkûr krediden 10 bin lira verilmesini emretti[107].

Bu arada suyollarındaki tamir ve temizlik faaliyetleri büyük bir hızla devam etmekteydi. Kırkçeşme isale hattının Büyükbend ve Ayvandbendi'nden Ayasofya Maksemi'ne kadarki suyollarında, Mağlova Kemeri ile diğer kemerlerde yürütülen çalışmaların mevcut durumu hakkında Bâb-ı Seraskerî İnşaat Dairesi Birinci Şube Müdürü Mirliva Hüsnü Paşa'nın saraya takdim ettiği 23 Rebiülevvel 1312/24 Eylül 1894 tarihli rapor ve haritaya göre, 330 metre uzunluğundaki Mağlova Kemeri'nin dahilî tamiratı iki güne, haricî tamiratı 20 güne kadar tamamlanacaktı ve burada 40 amele çalışmakta idi[108].

Tam da bu dönemde Evkaf Nezâreti, Kırkçeşme suyollarının tamiri için oluşturulan ilk komisyonun yetersiz kalması sebebiyle, gerekli tamirat levazımını satın almak üzere kendi bünyesinde oluşturduğu ikinci komisyona "*maslahatın bir kat daha taht-ı emniyetde cereyânı*" için diğer devlet dairelerinden de birer memur dâhil edilmesi hususunda Bâbıâli'ye başvurdu. Sadaret bu teklifi kısmen uygun bulduysa da Yıldız Sarayı, 29 Rebiülevvel 1312/30 Eylül 1894 tarihli cevabında, Evkaf Nezâreti'nin oluşturduğu komisyonda *"devâir-i sâireden dahi birer me'mûr bulundurulması[nın] işi işkâl etmekden başka bir netîce"* vermeyeceği, bunun yerine mezkur komisyona müstakim bir reis ve mütefennin iki zât dâhil edilip isimlerinin bildirilmesini emretti[109]. Yine aynı tarihte Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ, Kırkçeşme, Halkalı ve Taksim suyollarının tamir masrafları için Evkaf Nezareti'ne, Maliye Nezareti'nden alacağına mahsuben, Osmanlı Bankası'ndan çekilen 250 bin liralık krediden 15 bin lira daha verilmesini saraya arz etti. Fakat Yıldız Sarayı, bu teklifi de kabul etmeyerek Evkaf Nezareti'nden, daha önce verilen 10 bin liranın nerelere ve ne miktar sarfedildiğini, geriye ne kadar para kaldığını ve suyollarının tamirinin tamamlanması için daha ne miktar paraya ihtiyaç duyulduğunu etraflıca gösterecek bir hesap defteri istedi[110].

107 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları*, II, 246-248, 1 Rebiülevvel 1312/21 Ağustos 1310/2 Eylül 1894 tarihli tezkire ve 2 Rebiülevvel 1312/22 Ağustos 1310/3 Eylül 1894 tarihli irade.

108 *Osmanlı Belgelerinde Sultangazi*, I, 246-253, 23 Rebiülevvel 1312/12 Eylül 1310/24 Eylül 1894. İlgili belge sehven Hicrî, 24 Rebiülevvel 1312 olarak tarihlendirilmiştir. Bu raporda ayrıca Taksim suyollarının Feriköy'e kadarki 18 bin metrelik kısmında tamir ve temizlik çalışmalarının tamamlandığı, geriye kalan Feriköy'den Taksim'e kadarki 4 bin metrelik kısmındaki çalışmaların da bir haftaya kadar bitirileceği bildirilmektedir.

109 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları*, II, 256-257, 29 Rebiülevvel 1312/18 Eylül 1310/30 Eylül 1894 tarihli tezkire ve cevabî irade. İlgili belgeler, bir günlük hata yapılarak Hicrî 30 Rebiülevvel 1312 olarak tarihlendirilmiştir.

110 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları*, II, 258-259.

İstenen defteri gönderen Evkaf Nezâreti, paraya şiddetle ihtiyacı olduğunu tekrarladıysa da II. Abdülhamid'den menfi karşılık aldı. 8 Rebiülahir 1312/9 Ekim 1894 tarihli iradeye göre, kış yaklaştığından istenen parayı harcayacak derecede ehemmiyetli işlerin yapılması mümkün olamayacaktı ve zaten bentler ile suyollarında yapılacak tamirat iki defada istenen toplam 25 bin lira gibi külliyetli bir paranın sarfını gerektirecek mertebede değildi. Bu yüzden de ileride lüzum görülürse Evkaf Nezâreti tarafından nereye harcanacağı belirtilerek tekrar para talep edilmesi, şimdilik mezkûr tamirat için 2 bin lira verilmesi ve gerek bu gerekse ilk paranın nerelere sarfedildiğine dair defterin gönderilmesi emredildi[111]. Ayrıca Yıldız Sarayı, yeni bir irade ile Evkaf Nezareti'nden, kendi bünyesinde oluşturduğu komisyonun azalarının isimlerini bildirmesini istedi. Gelen cevaba mukabil olarak da 15 Rebiülahir/17 Ekim'de, komisyona Hazine-i Maliye ve Bâb-ı Seraskerî İnşaat Dairesi'nden birer memur dâhil edilmesini emretti[112]. Evkaf Nezâreti, 23 Rebiülahir 1312/24 Ekim 1894'te saraya başvurarak Kırkçeşme, Taksim ve Halkalı suyollarının tamirine şimdiye kadar, Maliye'den alacağına mahsuben verilen 12 bin lira hariç, 433.734 kuruş harcadığını, tamiratın tamamlanabilmesi için ilk keşfe göre 1.741.000 küsur kuruş sarfı lazım geleceğini, nezâret hazinesinden daha fazla harcama yapmasının kendi idaresini sekteye uğratacağını arz ve Maliye'den 13 bin liralık alacağının verilmesini rica etti[113]. 28 Rebiülahir/29 Ekim'de de Kırkçeşme suyollarının Ayvandbendi'nden Ayasofya Maksemi'ne kadar olan kısmının iç tamiratının tamamlandığını ve Yedikule tarafları hariç şehrin her tarafına su verilmesine mâni kalmadığını bildirerek birkaç günden beri kısmen yarı yola kadar boşa akıtılmakta olan suyun şehre akıtılması için izin istedi. Bundan hayli memnun kalan Yıldız Sarayı, haberin gazetelerde ilan edilmesini emretti[114]. Fakat II. Abdülhamid para talebini yine geri çevirdiğinden Evkaf Nezâreti, yeni bir tezkire ile, Taksim suyollarının tamamının, Halkalı suyollarının büyük kısmının ve Kırkçeşme suyollarının da bir bölümünün tamir olunduğunu, şimdiye kadar bütün bu tamirata Maliye'den alınan 12 bin liraya ilaveten Evkaf Hazinesi'nden 900 bin küsur kuruş harcadığını, fakat amele yevmiyesi ve satın alma bedeli olmak üzere 626 bin küsur kuruş borcu bulunduğunu bildirerek 13 bin liranın ödenmesi talebini yineledi[115].

Saraydan bir türlü istediği cevabı alamayan Evkaf Nezâreti, Kırkçeşme suyollarında yapılan tamirat aralık sonlarına kadar neredeyse tamamlanacağından inşaatın teşkil edilecek bir heyet tarafından teftişi için Sadaret'e müracaat etti. Sadrazam Ahmed

111 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* II, 260-262, 8 Rebiülahir 1312/27 Eylül 1310/9 Ekim 1894 tarihli tezkire ve cevabî irade. İlgili belgeler, bir günlük hata yapılarak Hicrî 9 Rebiülahir 1312 olarak tarihlendirilmiştir.

112 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* II, 264-267, 11 Rebiülahir 1312/30 Eylül 1310/12 Ekim 1894 ve 15 Rebiülahir 1312/4 Teşrin-i evvel 1310/16 Ekim 1894 tarihli iradeler. İlgili belgeler, birer günlük hata yapılarak Hicrî 12 Rebiülahir 1312 ve 16 Rebiülahir 1312 olarak tarihlendirilmiştir.

113 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* II, 402-404, 5 Cemaziyülevvel 1312/4 Kasım 1894 tarihli Sadaret tezkiresi.

114 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* II, 272-273, 29 Rebiülahir 1312/18 Teşrin-i evvel 1310/30 Ekim 1894. Bu belge sehven Hicrî 30 Rebiülahir 1312 olarak tarihlendirilmiştir.

115 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* II, 402-404, 5 Cemaziyülevvel 1312/4 Kasım 1894 tarihli Sadaret tezkiresi.

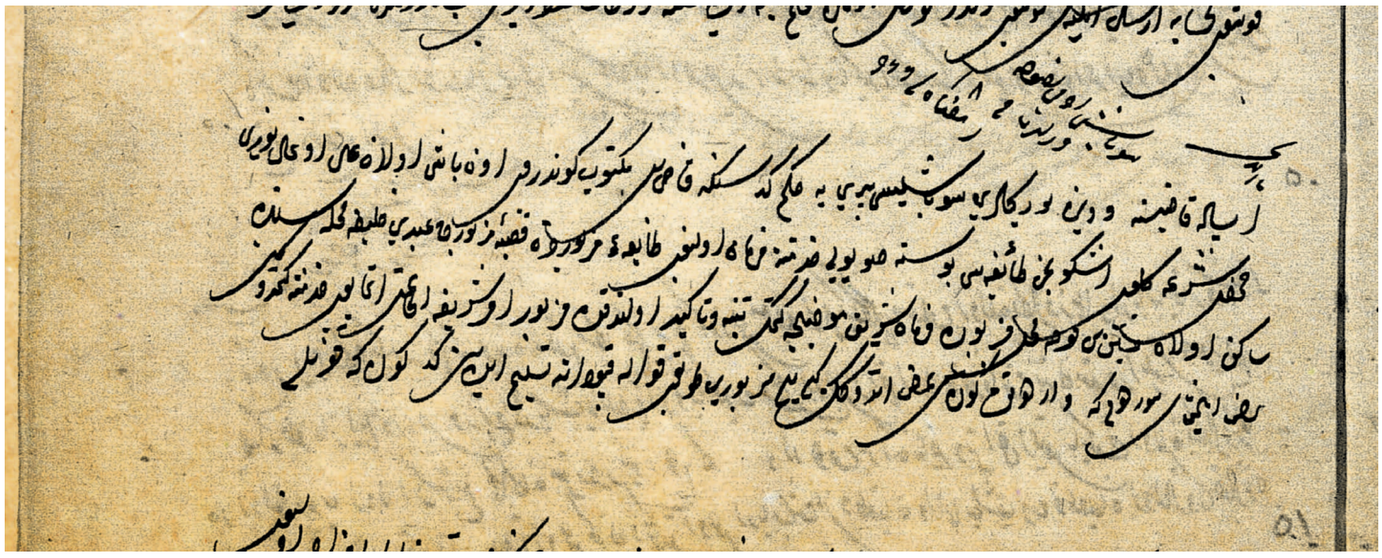

Belge 9: İpsala ve Vize eşkincilerinin, Kırkçeşme suyolunda çalışmaya memur edildiklerine dair hüküm (BOA, MD 3, hk. 50, 18 Ramazan 966/24 Haziran 1559)

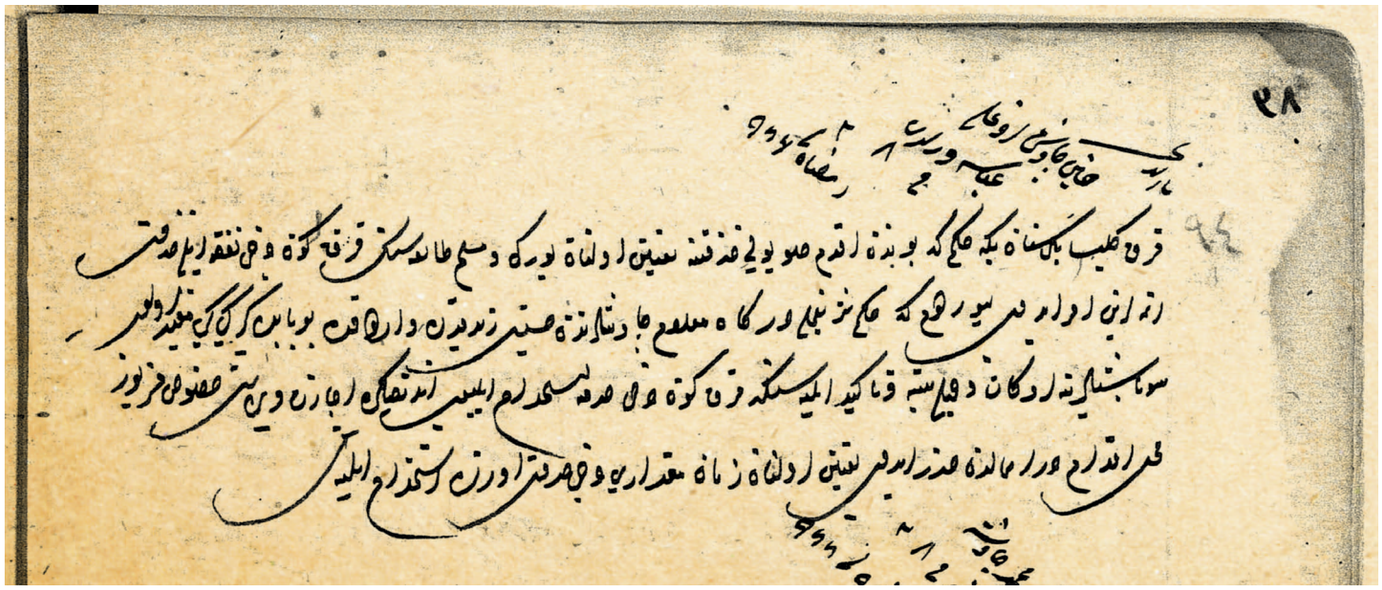

Belge 10: Kırkçeşme suyolların inşaatında görevli yörük ve müsellemlerin kırk gün daha ücretle çalıştırılmalarına dair hüküm (BOA, MD 3, hk. 94, 28 Ramazan 966/4 Temmuz 1559)

Cevad Paşa, Evkaf Nezâreti'nin talebini, padişahın tensip edeceği bir zât ve Nafia Nezâreti ile Şehremâneti'nden ikişer mühendisin bu işe memur edilmesi teklifiyle 14 Cemaziyülahir 1312/13 Aralık 1894'te Yıldız Sarayı'na iletti. II. Abdülhamid, 24 Cemaziyülahir/23 Aralık tarihli cevabî iradesiyle, kendisinden istenen ismi Teftiş-i Askerî Komisyonu azâsından olup Beyoğlu ve İstanbul tarafı suyollarının teftişine memur Mirliva İbrahim Paşa olarak belirledi[116].

Bütün bu yazışmalar arasında nihayet tamirat çalışmaları neticelendirilebildi. Sadrazam Cevad Paşa, 6 Receb 1312/3 Ocak 1895 tarihli tezkiresiyle, Kırkçeşme suyollarının iç inşaatının tamamlanarak isale hattına tekrar su verildiğini, dış kısımlarının ise bazı kemerlerin tezyinâtı haricinde tamamlandığını, bu süslemelerin yazın da yapılabileceğini bildirdi[117]. Evkaf Nezareti'nin teklifi, Sadaret'in tensibi ve II. Abdülhamid'in tasdikiyle Kırkçeşme suyolları tamiratına nezaret ve yapılan çalışmaları teftiş eden komisyonların üyeleri rütbe ve nişanlarla taltif edildiler[118]. Mağlova Kemeri ve sair Kırkçeşme tesislerinde 1894'te yapılan tamirat için bir belgeye göre 3.243.404 kuruş[119], bir başka belgeye göreyse 3.233.151 kuruş[120] harcandı. 1894'te ertelenen Kırkçeşme suyollarına ait kemerler ve duvarların haricî tamiratı ise ancak 1899 yazında gerçekleştirilebildi[121]

II. Abdülhamid devrindeki çalışmalar, Mağlova Kemeri'nde Osmanlı döneminde yapılan tespit edebildiğimiz son büyük tamiratlar oldu. Esasen, XX. asra girilirken İstanbul'a su temininde yeni kaynak ve tesislerin devreye sokulması şehrin kadim Osmanlı su tesislerinin geri plana düşmesine yol açtı. Bir zamanlar payitahta hayat veren hayrat sularının yerini tedricen şirket suları almaya başladı. Mağlova Kemeri de Cumhuriyet Türkiyesi'nde 1975 yılında Alibeyköy Barajı'nın yapılmaya başlanması akabinde baraj gölü içinde kaldı.

116 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* II, 408-409, 14 Cemaziyülahir 1312/13 Aralık 1894 tarihli tezkire; s. 280-281, 24 Cemaziyülahir 1312/23 Aralık 1894 tarihli irade.

117 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* II, 410-411, 6 Receb 1312/3 Ocak 1895 tarihli tezkire.

118 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* II, 282-283, 19 Ramazan 1312/16 Mart 1895 tarihli irade; s. 286-287, 16 Zilkade 1312/11 Mayıs 1895 tarihli tezkire ve 24 Zilkade 1312/19 Mayıs 1895 tarihli cevabî irade.

119 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* II, 296-297, 28 Cemaziyülahir 1313/4 Kanun-ı evvel 1311/16 Aralık 1895 tarihli tezkire ve 5 Receb 1313/22 Aralık 1895 tarihli cevabî irade. İlk belge sehven Hicrî 29 Cemaziyülahir 1313 olarak tarihlendirilmiştir.

120 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* II, 186-187, 22 Şaban 1316/5 Ocak 1899 tarihli tezkire ve 23 Şaban 1316/6 Ocak 1899 tarihli cevabî irade

121 *İstanbul'un Tarihi Su Yolları,* II, 316-317, 13 Rebiülevvel 1317/10 Temmuz 1315/22 Temmuz 1899 tarihli tezkire ve 23 Rebiülevvel 1317/20 Temmuz 1315/1 Ağustos 1899 tarihli cevabî irade. Mezkur belgelerde Hicrî tarihlerde fazladan birer günlük yanlış hesaplama vardır.

KAYNAKLAR

3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968/1558-1560, yay. haz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ankara 1993.

6 Numaralı Mühimme Defteri 972/1564-1565, yay. haz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ankara 1995.

AFYONCU, Erhan, "Semiz Ali Paşa", *DİA*, XXXVI, 495-496.

AKBALA, Adile, *İstanbul'un Su Meselesi,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mezuniyet Tezi, İstanbul 1965.

ANHEGGER, Robert, "İstanbul Su Yollarının İnşasına Dair Bir Kaynak, Eyyûbî'nin Menakıb-ı Sultan Süleyman'ı", *TD,* I (Ankara 1949), s. 119-138.
BOA [=Başbakanlık Osmanlı Arşivi], MD 2, 4.

BUSBECQ, Ogier Ghiselin de, *Türk Mektupları, Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, çev. Derin Türkömer, İstanbul 2014.

ÇEÇEN, Kâzım, "İstanbul'da Sinan Tarafından Yapılan Su Tesisleri", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri (Ankara 24-27 Ekim 1988)*, yay. haz. Azize Aktaş-Yasa, Ankara 1996, s. 103-111.

"Kırkçeşme Suları", *DİA*, XXV, s. 476-479.

"Kırkçeşme Tesisleri", *DBİA*, V, 1-4.

"Mağlova Kemeri", *DBİA*, V, 239-240.

"Mağlova Kemeri", *DİA*, XXX, 224-225.

"Mağlova Kemeri", *Prof. İ. Turgan Sabis Anısına Sempozyum, Teknik Tebliğler-Anılar*, İstanbul 1995, s. 7-14.

"Sinan'ın Yaptığı Su Tesisleri", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, I, haz. Sadi Bayram, İstanbul 1988, s. 439-461.

İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri, İstanbul 1984.

İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları, yay. haz. Celâl Kolay, İstanbul 1999.

DONİNİ, Marcantonio, *Relazione (1562)*, *Le Relazioni Degli Ambasciatori Veneziani Al Senato durante il Secolo decimosesto*, Serie III, Cilt III, haz. Eugenio Alberie, Frenze (Floransa) 1855.

EMECEN, Feridun - Coşkun Ak, "Süleyman I", *DİA,* XXXVIII, 62-75.

EMECEN, Feridun, "Yaya ve Müsellem", *DİA*, XLIII, 354-356.

ENGİN, Vahdettin, "Sultan II. Abdülhamid Döneminin Büyük Afeti: 10 Temmuz 1894 Depremi", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi,* ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, s. 427-438.

EREN, Meşkûre, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul 1960.

EROĞLU, Veysel, "Tarih Boyunca İstanbul'a Su Veren Kaynaklar", *Osmanlı Su Medeniyeti Uluslararası Sempozyum Bildirileri Kitabı, 5-8 Mayıs 2000 İstanbul*, s. 25-46.

Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehemmed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, I, haz. Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul 2006.

Eyyûbî, *Menakıb-ı Sultan Süleyman*, haz. Mehmet Akkuş, Ankara 1991.
Geçmişten Günümüze İstanbul'da Suyun Yönetimi, ed. Feyzullah Akben-Hamit Toprak, İstanbul 2009.

Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-ahbâr* (Tıpkı basım), Ankara 2009.

GERLACH, Stephan, *Türkiye Günlüğü (1573-1576)*, I; *Türkiye Günlüğü (1577-1578)*, II, çev. Türkis Noyan, ed. Kemal Beydilli, İstanbul 2006.

Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI, Mütercim: Mehmed Ata, İstanbul 1332; *Büyük Osmanlı Tarihi*, III, haz. Mümin Çevil-Erol Kılıç, İstanbul trz.

Hasan Bey-zâde Târîhi, Metin (926-1003/1520-1595), II, haz. Şevki Nezihi Aykut, Ankara 2004.

HUT, Davut, *İstanbul'un 100 Su Yapısı,* İstanbul 2010.

İstanbul'da Suyun Serüveni, İSKİ Yayınları, baskı yeri ve yılı yok.

KOÇ, Yunus, "Bizans Döneminde İstanbul Nüfusu", *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, II, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2015, s. 458-466.

MAHMUD, Seyyid Muhammed es-Seyyid, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul 1990.

MARTAL, Abdullah, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Suyolculuk", *Belleten*, cilt: LII, sayı: 205 (Ankara 1989), s. 1585-1654.

OĞUZ, Burhan, "Anadolu'da ve Osmanlı'da Su Kültürü", *Osmanlı Su Medeniyeti Uluslararası Sempozyum Bildirileri Kitabı, 5-8 Mayıs 2000 İstanbul*, s. 253-262.

Osmanlı Arşiv Belgelerinde İstanbul'un Tarihi Su Yolları, Muhafaza ve Bakımı, I-II, haz. Said Öztürk, İstanbul 2006.

Osmanlı Belgelerinde Sultangazi, I, haz. Önder Bayır-Raşit Gündoğdu-Ebul Faruk Önal, İstanbul 2012.

ÖZ, Mehmet, "İstanbul'un Nüfusu: Fetihten XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar", *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, II, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2015, s. 468-486.

ÖZAND, Eşref, "Koca Sinan'ın En Büyük Mühendislik Eserlerinden Biri Olan İstanbul'un Kırkçeşme Tesisleri", *Türkiye Mühendislik Haberleri*, yıl: 14, cilt: 14, sayı: 157 (Nisan 1968, Ankara), s. 8-10.

ÖZCAN, Albülkadir, "Hüsrev Paşa, Deli", *DİA*, XIX, 40-41.

ÖZİŞ, Ünal -Yalçın Arısoy, *Mimar Sinan*'ın Suyolları, İzmir 1987.

Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, I, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1981.

Peçevi Tarihi (150b-184a Metin, Edisyon kritik, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü), haz. Aysel Yılmaz, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

REFİK, Ahmed, *Türk Mimarları (Hazine-i Evrak Vesikalarına Göre)*, İstanbul 1936.

Mimar Sinan, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1931.

Mimar Sinan, MEB Yayınları, İstanbul 1929.

On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591), İstanbul 1988.

SCHWEİGGER, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk, 1578-1581*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2004

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selâniki (971-1003/1563-1595)*, I, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999.

Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, II, haz. Vahid Çabuk, Ankara 1989.

Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi, haz. Süleyman Lokmacı, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2015.

SÖNMEZ, Zeki, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, İstanbul 1988.

SÜMER, Faruk, "Yörükler", *DİA*, XLIII, 570-573.

Tarih Boyunca İstanbul Suları ve İstanbul Su ve Kanalizasyon Sorunu, haz. İSKİ Genel Müdürlüğü, İstanbul 1983.

Tarih-i Nihâdî (1a-80a), haz. Hasine Biga, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

Tevki'i Mehmed Paşa'ya Göre Osmanlı Tarihi, haz. Zafer Karakuş, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1992.

UĞURLU, Kamil, "Mimar Sinan'ın Su Yapıları", *Osmanlı Su Medeniyeti Uluslararası Sempozyum Bildirileri Kitabı, 5-8 Mayıs 2000 İstanbul*, s. 49-55.

WERNER, Crailsheimli Adam, *Padişahın Huzurunda, Elçilik Günlüğü 1616-1618*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2011.

YORULMAZ, Hüseyin, "Kırkçeşme", *Suyu Arayan İstanbul, Vakıf Suları ve Kırkçeşme*, yay. haz. Said Öztürk, İstanbul 2006.

YURDAKUL, İlhami, *Aziz Şehre Leziz Su, Dersaadet (İstanbul) Su Şirketi (1873-1933)*, İstanbul 2010.

YÜKSEL, İ. Aydın, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Sultan Süleyman Devri (926-974/1520-1566), İstanbul*, VI. cild, İstanbul 2004.

Zaman Tükenene, Dünya Durana Dek... Kırkçeşme Su Yolu, İSKİ Armağanı, baskı yeri ve tarihi yok.